

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

992

Årgång 88 • Häfte 1 – 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil. dr Björn Asker, Stenhagsvägen 79 C, 752 60 Uppsala, tel. 018/46 97 03. Anmälan om medlemskap i Samfundet görs hos sekreteraren. Medlemsavgiften är kr. 100: — per år + porto (20: —) och betalas via inbetalningskort (postgironummer 2538-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag är infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Innehåll

Staffan Björck, "Det är ens egen generation som är världen för en, där man har sina rötter och känner sig hemma." En rapsodi på generationstemat, s. 1

Åke Lilliestam, Astrid Ahnfelt — förespråkare för svenskt kulturutbyte med Italien, s. 10

Axel Norberg, Generalkonsul Axel Ax:son Johnson som mecenat och främjare av forskning, s. 23

Tomas Lidman, Anarki eller ordnat kaos. Skå och Gustav Jonsson i myt och verklighet 1947 — 50, s. 44

Knut Evers, Evers. En släkt från Holstein, s. 70

”Det är ens egen generation som är världen för en, där man har sina rötter och känner sig hemma”

En rapsodi på generationstemat

Av *Staffan Björck*

Begreppet generation har visat sig i hög grad fruktbart. Det har — med ett besläktat språkbruk — genererat betydelser långt utanför den biologiska produktionen. Vi talar nu obekymrat om nya generationer av Saabmodeller, datorsystem, diskmaskiner och missiler. Respektive teorier om universums uppkomst eller det religiösa anlagets betydelse.

Ändå är det lockande att fundera ett tag över skiftningarna inom det humana begreppet generation, inte brukat med den terminologiska observans som demografer, statistiker och genealoger iakttar utan sådant det har använts eller vi själva använder det till vardags.

Verbet generare: alstra, avla, föda för oss direkt in i fortplantningscykeln, där varje föräldrapar i denna sin funktion frambringar en ny generation och bidrar till den sortens kedjor vi känner från bibeln eller den svenska kungalängden eller bondesamhällets befolkningsstruktur. Till samma generation är det naturligt att räkna inte bara syskon utan också kusiner och sysslingar, fast det inte ska nekas att därmed den relativa jämnårighet kan sättas på spel, som är förutsättningen för att en generationsgemenskap tvångslöst skall utveckla sig. Eftersom det kan vara många års åldersskillnad också mellan syskon av samma kull, så att det blir ett avsevärt avstånd mellan den äldstas/äldstes och den yngstas/yngstes familjebildning, kan kusinflockarna hamna långt ifrån varandra på åldersskalan. Jag har Smålandssläkten Almqvists ättelängd framför mig (Svenska släktkalendern 1913) och finner att det låg 20 år mellan den äldste och den yngste sonen till prosten Sven Johan (1769–1843). Denne siste, också han präst och en förgrundsgestalt inom Fosterlandsstiftelsen, hade i sitt andra äktenskap döttrarna Ester, som blev den bekanta målaren, och Maria, i sinom tid Bo Bergmans Stjärnöga. Dessa flickor, födda 1869 resp. 1871, var yngre än flera av sina farbröders barnbarn, alltså sina egna kusinbarn. Säkert finns det gott om exempel på ännu kraftigare förskjutningar i släktföljden. Senare tiders talrika omgiften eller nya samboskap med halvsyskon och kvarts- eller åttondelskusiner i följe lär ytterligare försvaga den till släktmedvetandet

Staffan Björck, f. 1915, är professor emeritus i litteraturhistoria med poetik vid Lunds universitet. Bland hans skrifter är *Heidenstam och sekelskiftets Sverige* (1946), *Romanens formvärld* (1953), essäsamlingen *Löjligen familjerna i samhälle och dikt* (1964), *Dikter för dagen* (1978) och *Svenska språkets skönheter. Om den lyriska antologin i Sverige — dess historia och former* (1984).

knutna generationskänslan, som redan nu sällan torde sträcka sig längre än till syskon, föräldrar och något led över dessa.

*

Den jämnårighet som visst inte garanteras av kusinskapet, bekräftas så mycket pålitligare vid enrolleringen i samma skolklass, samma fotbollslag, samma musikkapell, vid samma avdelning av Chalmers eller en sjuksköterskeskola eller GCI eller ett beredskapsförband osv. Om släktskapen ger ett generationsmedvetande i lodled, är dessa senare relationer snarare verksamma i sidled.

Grundtexten erbjudes som så ofta av Alf Henrikson, i en dagsvers:

Vi träffade samma hjältar, samma sagobok levde vi i.

Vi gnolade samma visor, samma modeord växlade vi.

Vi var klädda i samma sorts kläder, samma väg var det vi som fick vandra.

Det mesta vi har gemensamt, är obegripligt för andra.

”Varje ny generation” kallar poeten dikten, då han trycker om den i ”Underfund” (1972). Till de gemensamma erfarenheterna hör alltså likartad klädsel, lektyr, melodi- och idolskatt samt språklig jargon. Jag är osäker om hur långt vägen räcker i den tredje versen. Avses det lilla måttet: skolvägen, eller är det tal om livsvägen? Det är en ödesfråga. Menar poeten att generationskamraterna är bestämda att gå samma väg genom livet, hamna i ungefär samma sociala belägenhet? Det är väl knappast hans tanke. Har det varit någon enda mer än han själv som vandrat sin väg på versfötter? Å andra sidan har han väl knappast velat inskränka generationsgemenskapen till de kamrater som bodde i samma del av Huskvarna och hade sällskap till skolan. Syftningen må hållas svävande, och säkert är Alf Henrikson inte heller benägen att hårdra den sista radens utsaga. I grund och botten är han nog medveten om att det mesta han har gemensamt med sin generation är fullt begripligt för några år äldre eller yngre medmänniskor med likartad social och lokal bakgrund. Det torde rentav vara så, att detta samförstånd, denna breddning växer med år och avstånd. Tio-åringarna kanske bara frågar efter kamraterna i sin klassavdelning, men redan gymnasisterna känner eller känner till många som går en eller annan klass över dem, och vid tillbakablicken vidgas gränserna ytterligare. När den nu grånade advokaten som tog studenten i Västerås 1947 i efterhand talar om ”sin generation av V-dalingar i Uppsala”, är det nog en dubbel lojalitetsförklaring han avger, dels en lokal mot sin studentnation och gymnasiestäderna inom dess rekryteringsområde, dels en temporal mot det skiftande åsikts- och stämningssklimatet i Uppsala under 5–6 år kring 1950.

Det är en truism att de gemensamma upplevelser som befordrar ett varaktigt generationsmedvetande kan vara ytterst olika till sin natur, sin styrka, sin beständighet och sin räckvidd. De som förenades av agg mot en viss lärare eller tvärtom av sympati, kan inte ha varit så många, och inga alls utanför vederbörandes lokala inflytande, medan däremot fanatisk dyrkan av en viss pop-grupp kunde fara över hela landet som en prairiebrand, underblåst av etermedia. Märkta av kriget har tiotusentals européer varit (för att stanna i denna världsdel), men som *the lost generation* har långt ifrån alla utpekats som vände hem utan illusioner, kanske också utan somliga kroppsdelar. Från det tillfälle då

etiketten först togs i bruk är både dopförrättare och delinkvent väl kända, eftersom Hemingway rapporterat i mottot till "The Sun also rises" (1926). Det var Gertrude Stein, den i Paris naturaliserade tysk-amerikanska författarinnan som sa det till honom med syftning på de amerikanska litteratörer och artister som efter kriget bara orkade förflytta sig mellan bardiskarna i den franska huvudstaden: "You are all a lost generation!" Vid 20-talets slut drabbades sedan denna olyckliga skara av ett nytt slag: börskraschen vid Wall Street och den följande avgrundsdjupa depressionen. Lika ödesmärkta om också av andra skäl kände sig de jämnåriga danska intellektuella: "Aargangen, der maatte snuble i Starten" kallade dem Jacob Paludan. En grupp med fördröjda spår av nästa världskrig som också den reagerade med att vända det konventionella samhället ryggen är *the beat generation* i 50-talets USA med Ginsberg och Kerouac som förelöpare och ett program om kärlek och öppenhet, till vilket fattigdom, österländsk visdom, blommor, droger, sex och flödande poesi lämnade bidrag. Ulf Lundells "generationsroman" "Jack" (1976) har nämnts som en starkt försenad svensk avläggare av beatnik-kulturen.

Här i Sverige har det under senare delen av detta århundrade förekommit en bestämd, mycket påfallande generationsmarkering i politisk-social riktning och – trots att flera årskullar är berörda – knuten till ett visst årtal. Medvetenheten inom denna generation manifesterade sig nämligen flagrant vid demonstrationer med kravallinslag i Båstad samt kårhusockupationen i Stockholm. Båda dessa evenemang ägde rum i maj 1968, och den motoriska aggressiviteten spred sig från det ena tillfället till det andra. Jag ägnar en kort eftertanke åt frågan om vilka drivkrafter som utlöste gemenskapsdriften just 1968.

Det var otvivelaktigt en rad olika stämningar och aktiviteter som fick eggande utlopp i majhändelserna. Dessförinnan liksom under många år framöver fann de mindre spektakulära yttringar i fredliga demonstrationer, hjälpinsamlingar på gator och torg och en ihärdig informationskampanj på basis av studier, bedrivna i lokala grupper. Ett centralt opinionsstråk kanaliserade förbittringen över nykolonialismens härjningar i tredje världen, fr. a. USA:s i Vietnam, senare Sovjets i Afghanistan. Grupper till stöd för FNL-gerillan var på många orter 68-generationens säkraste fäste. Hand i hand med denna rörelse gick den allt häftigare reaktionen mot apartheid i södra Afrika och den tolerans Västerlandet visade mot rasdiskrimineringen. I Båstad demonstrerade man mot att vita spelare skulle tillåtas företräda Rhodesia i en tennisturnering. U-grupperna stödde minoriteter eller hela folkslag överallt i världen som förföljdes eller hölls nere av nationella, sociala eller religiösa och kulturella skäl eller redan i egenskap av kvinnor. – Med växande livaktighet gjorde sig också miljösynpunkter gällande. Kärnkraften tillhörde under 70-talet de käraste hatobjekten. Obestridligt är slutligen att studentupploppen i Stockholm i blygsam skala speglade vad som inträffat i Paris och på andra håll i Europa. Hos oss gällde protesterna det föreslagna systemet med fasta, reglerade studiegångar, som ansågs kränka både universitetens och studenternas frihet.

68-generationen kan sägas formerad då det kring en förmodligen ringa kader av socialistiskt och kommunistiskt övertygade fylkades skaror av mer diffust vänstersinnade personer, studenter mest, som var principiellt solidariska med de flesta tänkbara protestinställningar, fast den enskilde i allmänhet var eller skulle bli konkret hängiven endast något eller några av de aktuella delintresse-

na, t. ex. något latinamerikanskt projekt, motstånd mot den och den planerade motorvägen genom att känsligt naturområde eller åtgärder mot misshandel i hemmen av kvinnor och barn. — Som kitt i generationsgemenskapen fungerade vissa sociala överenskommelser om levnadsvanor — barn, även helt späda, med vid alla kollektiva livsyttningar, och det var de flesta — klädedräkt och mathållning, kanske åt det vegetariska hållet och gärna med the som genomgående dryck. Den första generationen av 20—25-åringar fylldes på av nytt blod. Härtill kom åtskilliga tillskott av äldre sympatisörer, överlöpare från den egna årsklassen. Oförmodat kunde en 60-åring uppenbara sig i de obligatoriska snickarbyxorna eller de monstuoöst klumpiga, foträta skorna, nynnande på en indiansk protestsång.

Vad har det blivit av dem alla, var finns de nu, 20—25 år senare? Hur mycket av den inspiration som en gång förenade dem finns i behåll? Med tanke på deras starkt växlande bakgrunder samt på växandets och åldrandets ofrånkomliga processer, är det självklart att många försvunnit ur generationsgemenskapen genom s. k. naturlig avgång. Även om 68-generationen omspände hela landet, är det också troligt, att den aldrig var riktigt stark utanför universitetsstäderna, detta ord fattat i vidaste bemärkelse. Därför är det klokast att inte komma med några avancerade förmodanden om avklingandet, även om man vet att en del hoppade av till det socialdemokratiska etablissemanget, somliga till andra åsiktsorganisationer, många till en desillusionerad tystnad och överksamhet, ännu fler till ett strävsamt och glanslöst yrkesarbete, vars låga profil ofta torde dölja en slitstark motståndskraft mot nivellerings lockelser. Det berättas att en förflugen replik avlyssnad bland vilt främmande människor i en tågupé plötsligt kan tända en nostalgisk flamma: ja så, du var också med då vi gick mot Barsebäck. Hos flera av generationens poeter och musiker finns det sena, gripande uttryck av saknad efter den förlorade gemenskapen. Så hos Mikael Wiehe i "Vi låtsas som ingenting": "Nu lever vi var för sig / Nu lever vi utan kontakt / Vi lever i avskildhet och isolering / Vi lever i hjälplöshet / Vi lever som främlingar / Vi är utkastade i tystnaden och glömskan. / Vi hukar i våra skrymslen / Vi kurar i våra gömmen / Vi är nästan som döda. / Vi känner igen varann / när vi ser varann / Det kan vara nå't nästan / alldeles omärkligt tecken / Nån'ting sorgset i ögonen / En ordvändning / som påminner om det förflutna / Vi låtsas som ingenting."

*

För en ny start återvänder jag nu till den vertikala generationsbildningen, den vars urtyp är far-sonrelationen. Det finns redan i denna en aggressiv komponent inbyggd, som både i myt och historia ofta kommit till utlösning. Enligt vad Hesiodos berättar om den äldsta successionen, övergick världsregementet i rätt nedstigande led från Uranos till Kronos och vidare till Zeus men aldrig på fredlig väg utan först efter fasansfulla våldsdåd, oftast riktade från den unge pretendenten mot den gamle härskaren. Nå, inte heller inom syskonkretsen gick det alltid så idylliskt till. Det gäller redan i Olympen, och det gäller mellan Birger Jarls söner eller Gustaf Vasas.

Civiliseringens och demokratiseringens processer har inneburit dels att dessa uppgörelser antagit mindre bloddrypande former, dels att författarna inte

längre som Shakespeare eller de franska klassikerna endast då tar konflikterna på allvar och ställer fram dem till beskådande om de utspelas bland furstar och stormän, utan också när de drabbade är borgare och annat småfolk. En sen fas av denna utveckling kan den nordiska dikten illustrera. Impulsen kommer österifrån, från Ryssland, där Ivan Turgenjev i början av 1860-talet har skrivit en roman som i översättning heter "Fäder och söner" och där en viss Bazarov som ska bli läkare just hälsar på en yngre vän i hans hem på landet där han bor med sin far och farbror, två äldre herrar av konservativ läggning. Det kommer snart till häftiga diskussioner, där man är oense om det mesta i livet. Sålunda är för farbrodern med hans romantiska idealism naturen ett tempel åt andakt och skönhetsglädje, medan Bazarov snarare ser den som en verkstad, där det skall produceras samhällsviktiga nyttigheter. Turgenjevs bok anammades på flera håll, bl. a. i radikala kretsar i Norden som en appell till en mer medveten och energisk bearbetning av generationsmotsättningen här hemma. Man kan enkelt avläsa en sådan reaktion i ett brev som Georg Brandes skriver på vintern 1878 till Bjørnstjerne Bjørnson som vid det laget var hans anhängare och vän. Det är romaner vi behöver nu, förklarar Brandes helt i linje med hans engagemang för J. P. Jacobsen som hade debuten med "Fru Marie Grubbe" bakom sig och var i färd med "Niels Lyhne". "O Maestro," ropar han till Bjørnson, "skriv dog en Gang en Roman om to Generationer; alle gode Romaner burde handle om to Generationer", tillägger han och visar på Turgenjevs exempel. Brandes som ännu har mycket av sin optimistiska framtidstro i behåll, anser dock att ryssen är för pessimistisk och melankolisk och tror att Bjørnson skulle anlägga ett klarare framtidsperspektiv.

Denne nappade emellertid inte på kroken och Brandes styrde då över sin kampanj till Alexander Kielland, i vars stora roman om handelshuset "Garman & Worse" (1880) man mycket riktigt har kunnat spåra drag av ett inflytande från Turgenjev bl. a. i att det är ett brödrapar som företräder den äldre generationen. Andra påfallande varianter i Norge av generationskonflikten kommer med t. ex. Henrik Ibsens "Vildanden" där Gregers Werle, den verklighetsfrämmande idealisten, befinner sig i konflikt med sin far, grosserer Werle, som är av annat virke, robust och cyniskt beräknande i eget intresse. I "Byggmester Solnes" råder också öppen motsättning mellan släktleden. Titelrollen, den store byggmästaren, är själv medveten om att som han säger "ungdomen kommer her og banker på døren" i gestalt av dels hans unge medhjälpare på kontoret Ragnar Brovik, som vill ta ledningen av byggenskapen i staden och själv komma sig upp, dels – på det erotiska planet – den stormande unga Hilde Wangel, så totalt olik byggmästarens hustru.

Detta ämne som Georg Brandes i anslutning till Turgenjev ställer fram för nordiska diktare, blir ett av de stående också i Sverige, också under vårt sekel. Hjalmar Bergman sysslar t. ex. oavslutligt med temat, i sina marionettspel, i bergslagsromanerna eller i en muntrare variant som "Swedenhielms". Hos Gustaf Hellström i boken om snörmakar Lekholm är generationskonflikten ett genomgående motiv liksom hos Siwertz i "Selams" och en rad andra romaner. Hos autodidakterna har det inte samma plats, om inte hos Moberg i romanerna om Adolf i Ulvaskog.

År 1925 kommer den finlandssvenska kritikern Hagar Olsson med en viktig programskrift, utmärkt av hennes lyhörda mottaglighet för andra tonfall än de

gamla välkända. Utmanande kallar hon denna skrift för "Ny generation" och räknar dit inte bara sig själv och sin två år tidigare bortgångna vän Edith Södergran samt Pär Lagerkvist och James Joyce, utan också länge sedan döda bundsförvanter som Walt Whitman, Dostojevskij och Ernst Josephson. Det växer på det viset fram ännu ett annat, ett ideellt generationsbegrepp, löst ifrån den biologiska förankringen men också från varje historisk fixering: pionjärer av alla åldrar, ni mina stil- och åsiktsfränder från förr och nu, ni som när ni än levat varit före er tid, församla er under mitt fälttecken: Ny generation!

Annorlunda blir det, när Sven Stolpe ett par år senare, 1929, ger ut *sin* stridsskrift och kallar den "Två generationer". I detta fall är det aktuella figurer i den svenska litteraturen förf. talar om och ställer mot varandra, nämligen på ena sidan den av Stolpe högt beundrade Fredrik Böök samt Anders Österling och på den andra folk som Lagerkvist, Erik Blomberg och Rudolf Värnlund, vilkas åsikter han visserligen sällan gillar men som han ändå anser höra hemma på samma frontlinje som han själv, nämligen bland dem som fått till uppgift att så långt det är möjligt ställa till rätta vad den äldre generationen, Bööks och Österlings samtida, förbrutit genom att, enligt Stolpes historiesyn, dra i gång världskriget 1914–18. Det är kriget med dess andliga och materiella ödeläggelse som ohjälpligt skiljer de äldre från de yngre.

Vid en biografisk eftertanke måste det överraska att Stolpe (f. 1905) räknar sig till samma generation som Lagerkvist (f. 1891) och Blomberg (f. 1894). Lagerkvist var 14 år äldre och hade debuterat redan före kriget, medan Blomberg gav ut "Ensamhetens sånger" det sista krigsåret. Man kan tycka att avståndet måste varit påtagligt till Stolpe som var barn eller ung pojke hela kriget igenom. I bokens polemiska situation har det angelägnaste för författaren tydligen varit att markera svalet till Böök och Österling såsom representanter för något passerat, en gången tid som måste bekämpas.

Men alldeles oavsett vad Hagar Olsson och Stolpe är ute efter, har det väl alltid talats om författargenerationer? Visst har det, och de har mycket riktigt ofta betraktats och själva betraktat sig som antagonister, de yngre i uppror mot de äldre, romantiker mot gustavianer, nittitalister mot åttitalister på 1800-talet osv. Man har rentav frågat om det estetiska skapandet kanske förflyter med en periodicitet som svarar till generationsvisa insatser med viss intervall. Särskilt franska och tyska forskare har energiskt ansträngt sig att indela sina nationers litteratur- och konsthistoria efter hur författar- och konstnärsgenerationer avlöst varandra. Det kan inte sägas att försöken övertygat. Alltför många skapande snillen har blankt vägrat att låta sig födas i någon generationsklunga. Lagerkvist är ett exempel. Och av dem som verkligen hör till en grupp jämnåriga har kanske flera valt egna, aparta vägar, medan en del utvecklats i ett helt annat tempo än de övriga eller ideligen växlat spår, i motsats till dem som envist grävt på samma ställe. Goethe hann med många författarliv efter varandra. Eller tag Ivar Lo: han var ungefär jämnårig med Värnlund och Josef Kjellgren men fortsatte att leva och skriva i 40 år efter deras död.

Om man sedan kollationerar efterhandsbilden av en litterär situation med aktörernas egen bedömning av förloppet medan det pågick, finner man ibland överraskande motsägelser. Under 1890-talet tycks generationssamhörigheten fungera hyggligt med en författargrupp vars alla medlemmar är födda mellan 1858 (Lagerlöf) och 1866 (Hallström) och som alla kan sägas ha omfattat ett

besläktat litterärt program. Men det blygsamma åldersavståndet mellan Fröding och Karlfeldt är tillräckligt för att den förre inte ska räkna sig och "Vildmarks- och kärleksvisors" skald till samma period. I ett vänbrev till Heidenstam från Uppsala nära jul 1897 berättar han om sina sammanträffanden med "en ung Upsalaskald vid namn Karlfeldt, hvilken jag förespått att bli det nya litterära skedets Heidenstam." Nu kommer alltså något nytt. Den tid som Heidenstam inledde med "Vallfart" och som också Fröding anser sig tillhöra är till ända; nu randas en ny era med Karlfeldt som förridare. Det är också lärorikt, fast ur en annan synpunkt, att i de senast meddelade utdragen ur Selma Lagerlöfs brev till Sophie Elkan konstatera hur ytterligt kritiskt omdömena om generationskamraternas personer och skrifter utfaller i breven från Falun. Per Hallström betecknas av Selma Lagerlöf som "en litterär stortjuf" och att hon skulle kunna vilja dela ett eventuellt nobelpris med Heidenstam, såsom någon föreslagit på hösten 1909, är en för henne själv motbjudande tanke.

Nästa täta, ja, ännu mycket tätare litterära konstellation är den ur vilken 1910-talets borgerliga prosatörer samt poeten Österling framgår, dvs. det tidiga 1880-talets födelsekull, med 1882 som det mest produktiva året: då kommer Elin Wägner och fyra av de manliga tiotalisterna till världen. Men inte heller i denna krets är det fråga om någon varaktig subjektiv känsla av generationsgemenskap. Man träffades då och då hos sin gemensamme, högt värderade förläggare, Tor Bonnier (f. 1883), berättar Österling i sina memoarer. Men, tillägger han, "den generation jag tillhörde var starkt differentierad, vi arbetade helst var för sig utan gemensamma riktpunkter."

*

Den förste hos oss som har gjort litteraturkritiskt bruk av generationsbegreppet är, skulle jag tro, Atterbom, och kanske sker det under intryck av Sainte-Beuve som gärna begagnar detta instrument. I en tidskriftsartikel 1833 utvecklar Atterbom den förbluffande moderna tankegången, att det finns stildrag som inte är den enskilde författarens egendom utan tillhör hela generationen. Nu var, kan man invända, sådana drag i den samtida litteraturen till stor del inspirerade av Atterbom själv, det var han som kommit alla som bekände sig till det fosforistiska evangeliet att uppfatta sig som en enhet och av andra uppfattas som en enhet, som just en generation med samma modersmål, samma uttrycksvanor. I sin bok om "Morgonrodnadens stridsmän" har Louise Vinge visat hur målmedvetet han drev denna kampanj.

Dess verkningar spred sig i vida ringar. Jag ska nämna ännu en skribent som gärna tar till generationsbegreppet med samma kärleksfulla, invigda tonfall som Atterbom brukar om åsiktsfränderna, dessa som gjort samma erfarenheter och reagerat på samma impulser. Den person det nu gäller var själv helt ointellektuell och osovrad i sitt känsloliv men hörde till Atterboms nära vänskrets såsom värdinna i den salong som var Uppsalaromantikens sällskapliga centrum. Malla Montgomery Silfverstolpes dagbok resp. memoarer som ger så djupa inblickar i vänskapskultens väsen, handlar på hennes äldre dar allt oftare om hur det glesnar omkring henne och blir allt tystare. Jag citerar några rader från 1860, då Malla är 78 år gammal, Atterbom är borta sedan 1855 och Geijer

sedan 1847, detta olycksår som tog bort också Franzén och Hans Järta. Nu står Anna Lisa Liljebjörn, Geijers hustru och Mallas trogna vän, även hon inför uppbrottet från livet, och vid den tanken suckar Malla: "Ibland förefaller det mig, som om det icke mer fanns någon på jorden, som förstår mitt modersmål — det vill säga *någon* som delat mina minnen af sorg och glädje och jag går här kvar som en enstöring från en graflagd génération."

Den 17 januari 1861 drar Anna Lisa Geijer sin sista suck och — nog är det märkligt — samma dag hennes vän och generationskamrat Malla Silfverstolpe.

*

Och nu till sist den person vars förvisning om generationstillhörighetens betydelse lyfts fram som rubrik till denna samling av notiser och citat: Ernst Wigforss. Det är förstås inte mycket som förbinder den känslosamma överstinnan och den kritiskt klartänkta språkforskaren och socialistiske finanspolitikern mer än att båda är födda strax i början av 80-talet inom respektive sekel. Det ligger jämnt 100 år mellan dem, och mycket annat skiljer dem också, men båda har skrivit memoarer som hör till de yppersta i genren och de talar om sin generation på ett besläktat sätt. Mallas är gravlagd, säger hon. Det betyder inte att hon tror alla 80-åringar vara döda, men väl de som stått henne nära och hade samma minnen av sorg och glädje. Hör nu på nytt, hur Wigforss' ord faller sig. Året är 1931, han är drygt 50 år gammal och har redan flera statsrådsperioder bakom sig. Han talar om hur lyckligt det vore, om man kunde "behärska makterna i den kroppsliga världen så att människor som träffats i ungdomen kan få leva och dö någorlunda gemensamt. Det är ändå ens egen generation som är världen för en i egentligaste bemärkelse, där man har sina rötter och känner sig hemma."

Detta är ingen isolerad, förflugen tankegång hos Wigforss, den formuleras gång på gång, i allmänhet improviserat men någon gång utförd som en socialistisk utopi om ett ända från ungdomen bedrivet, gemensamt, idéstyrt arbete för framtiden. Var och en som har läst minnesböckerna, har märkt att det i de två första delarna är några få namn som återkommer oändligt ofta, så gott som alla tillhöriga den krets av kamrater med en lutning åt vänster som bildade matlag i Lund under seklets första decennium. Kärna utgjorde några skolkamrater från Halmstad, adressaten för brevcitatet nyss, Albert Nilsson, stenhuggeriarbetaren som blev professor i litteraturhistoria men dukade under för sin tbc redan 1936 och Sigfrid Gunnäs som blev rektor vid Brunnsvik med dog i cancer ännu tidigare än A. N., vidare Malte Jacobsson, med tiden filosofiprofessor och därefter landshövding i Göteborg, Östen Undén, den evige utrikesministern, Ivan Pauli, språklektor och riksdagspolitiker, samt några till. När dessa personer hade anledning att vara borta från Lund och studierna, skrev de långa, tankerika brev till varandra. Dessa har varit en oskattbar källa för självbiografen. Jag vet få samtidshistoriska verk som så värtaligt vittnar om brevet som dokumentär tillgång för idéhistorien och om vilka värden som går förlorade då den epistolära kulturen vittrar bort som nu sker.

Redan 1931 då det citerade brevet skrevs, hade den just 50-åriga Wigforss haft mycket att göra med landets ledande politiker av alla partier, och tredje delen av memoarerna handlar ju till större delen om det nära, långa tider

dagliga, samarbetet med Per Albin, Sandler, Gustav Möller, Karl Schlyter, Undén, Nothin, Per Edvin Sköld och andra. Den sistnämnde var några år yngre men eljest är jämnårigheten inom det socialdemokratiska ledargarnityret under 30-talet påfallande. Den gynnade otvivelaktigt samarbetet mot de gemensamma målen och bidrog till att utjämna spänningar som grundade sig på olikheter i social bakgrund och utbildning.

Ernst Wigforss var personlig vän med flera, kanske många av de nämnda regeringskollegerna, med vilka han delade både politiska övertygelser och levnadsålder. Men det var ändå inte dem han räknade som sin egen generation, den som var världen för honom i egentligaste bemärkelse, där han hade sina rötter och kände sig hemma. Den betydelsen reserverade han för den krets av levande och redan bortgångna kamrater med vilken han delat de formbara ungdomsåren i det bördiga intellektuella klimat som erbjöds av det tidiga 1900-talets Lund.

Två klassiska förslag om en periodisering av konst- resp. litteraturhistorien efter generationer förekommer i Wilhelm Pinder, "Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas" (1926) och Henri Peyre, "Les générations littéraires" (1948). — Selma Lagerlöfs blick för sina generationskamraters svagheter, fr.a. deras förmenta benägenhet att plagiera henne, exemplifieras av Ying Toijer-Nilsson i "Artes" 1991:4, s. 59 ff. — Österling om den svaga sammanhållningen mellan tiotalisterna: "Minnets vägar", s. 215. — Atterbom om när litteraturen skriver sig själv med talanger som hör till generationen, ej personen: "Svenska Litteratur-Föreningens Tidning" 1833, s. 27. — Malla Silfverstolpe 1860: se Paul Fröberg, "Minnen och bikt. En studie i Malla Montgomery-Silfverstolpes memoarer" (1975).

Astrid Ahnfelt – förespråkare för svenskt kulturutbyte med Italien

Av Åke Lilliestam

Att sprida kännedom om Sverige i andra länder kan väl aldrig räknas som en lukrativ sysselsättning. Men kulturspridningen tar sig sedan länge etablerade former. Tillkomsten efter första världskriget av den svenska lektoratsverksamheten vid utländska universitet innebar en förändring av betydelse. Det upplysningsarbete som sker genom Svenska institutet, grundat alldeles efter andra världskriget, och dess representanter i utlandet, har gett nya förutsättningar för kulturellt utbyte. Denna artikel lyfter ur minnets depå fram Astrid Ahnfelt (1876–1962) och hennes självpåtagna, trägna arbete under knappa villkor från tiden kring sekelskiftet och framåt som introduktör till svensk litteratur i Italien. Artikeln är en fallstudie av kulturkommunikation under en viss epok med glimtar av Ahnfelts mer eller mindre prominenta samtida. Men den kan även läsas som ett stycke kvinnohistoria.

Astrid Ahnfelt utgick ur en akademisk och litterär släktkrets.¹ Farfadern Paul Gabriel Ahnfelt (1803–1863) var präst och skriftställare. Han medarbetade i Svenskt biografiskt lexikon och gav 1855 ut en broschyr med det allttjämt aktuella temat Statskyrka eller frikyrka. Hans studentminnen från Lund, samlade i två volymer 1857, är frispråkiga och ofta åberopade. Fadern Arvid Ahnfelt (1846–1890) började sin bana som amanuens vid Kungl. biblioteket åren 1869–76. Han skrev 1869 den första Almquist-avhandlingen, om C. J. L. Almquist som nyromantiker. Den äldre Ahnfelt hade varit ”diktarens vän” och den yngre stod även för den första biografien, 1876. Tidskriften *Ur dagens krönika* blev organ för det litterära 80-talet med Arvid Ahnfelt som redaktör. Han vidgade sina vyer som liberal skribent genom besök i Paris, London och S:t Petersburg. Men när han 44 år gammal gick ur tiden i Köpenhamn var hans ekonomi undergrävd. I hemmet fanns sonen Edmund Ahnfelt (1880–1965), som efter modern drev ett familjeföretag vidare, och flera döttrar. En av dem var Astrid Ahnfelt, vid faderns död blott fjorton år gammal.

En central position i den svenska huvudstadens kulturella kretsar intas mot seklets slut av Ellen Key. Hon verkar inspirerande bland konstnärer och författare. Som uppfostrare vänder hon sig till unga kvinnor. Kärleken är – så förkunnar hon – den sanna grunden för en relation. En av dem som ställs

¹ Släkten Ahnfelt är förtecknad i *Svenska släktkalendern* 1974, Sthlm 1974, s. 35 ff.

Åke Lilliestam, f. 1925, fil. dr, har varit överbibliotekarie vid Karolinska institutets bibliotek och informationscentral. Han har bl. a. författat *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker* (1960) och ett flertal bibliografier samt redigerat *Personhistorisk Tidskrift* (1973–80).

Astrid Ahnfelt. Foto: Kungl. biblioteket

under hennes protektion blir Astrid Ahnfelt. Hon vill ut i världen och Ellen Key placerar henne 1897 som barnflicka i familjen Gustaf Steffen, bosatt i en villa i Compiobbi, beläget utanför Florens. Makarna Steffen har bakom sig en tioårig vistelse i London, där Steffen varit korrespondent till svensk press och deltagit i radikala politiska sammanslutningar. Men Steffen var även estetiskt orienterad. Påverkad av de engelska prerafaelitiska konstnärerna hade han nyss valt att slå sig ner i Italien. — Familjen skulle bli kvar där i flera år fram till dess att Steffen tillträdde en professur vid Göteborgs högskola 1902.²

Astrid Ahnfelts ettåriga vistelse i Toscana råkar sammanfalla med en säsong då det fanns en svensk konstnärskoloni där med Richard Bergh som samlande gestalt. En av dem som var med är prins Eugen som i en minnesbok, *Breven berättar* (1945), har blickat tillbaka på tiden i Florens. En konsthistoriker, Birgitta Rapp, har i en avhandling skildrat konstnärskolonin i Florens.³ Det framgår, att Ellen Key från Stockholm stod i livligaste kontakt med Florenssvenskarna. På sommaren 1898 kommer Ellen själv till Florens. Astrid Ahnfelt får vara tillsammans med henne i tre dar, då Ellen gästas det Steffenska hemmet. Musik är inte makarna Steffens huvudintresse men de vurmar för Wagner. Astrid Ahnfelts smak är en annan, hon finner stöd hos Ellen Key och kan skriva 28/8 1898: "Hvad jag tycker att det är roligt att Ellen inte är Wagnerdyrkare. Talade just med Steffens en dag om Wagner och sade att dessa Wagner-dyrkare äro mig motbjudande i sin ensidighet, emedan de icke kunna erkänna att det finnes något annat vackert i musikkväg. Steffen, men i synnerhet Oscara påstod, att sedan man hört Wagner, förlorar allting annat. Nåja, de är ju inte musikälskande, så det är inte så mycket att fästa sig vid."⁴

² Åke Lilliestam, *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker*, Göteborg 1960.

³ Birgitta Rapp, *Richard Bergh — konstnär och kulturpolitiker 1890–1915*, Sthlm 1978.

⁴ Astrid Ahnfelts brev till Ellen Key finns i *Kungl. biblioteket*. Av hennes övriga här använda brev finns i KB också de till Rosa Fitinghoff, Klara Johanson, John Landquist och Sigfrid Siwertz; där finns även Hilda Ahnfelts brev till Ellen Key. Astrid Ahnfelts brev till Axel Boëthius och Henrik Hedlund finns i *Göteborgs universitetsbibliotek*, som också bevarar Otto Frödins brev till Boëthius. *Lunds universitetsbibliotek* har Astrid Ahnfelts brev till Mathilda Mallin och K. G. Ossiannilsson, medan *Uppsala universitetsbibliotek* förvarar brev till Salomon Henschen. Övralidsarkivet, med Ahnfeltsbrev, i Otto Frödins och Verner von Heidenstams korrespondens, tillhör *Stifts- och landsbiblioteket* i Linköping.

De idémässiga och personliga förbindelserna mellan Ellen Key och den femton år yngre Gustaf Steffen har studerats av Ulf Wittrock. Möjligheterna här till begränsas av att de brev som växlat efter ömsesidig överenskommelse gått förlorade. Wittrocks slutsats är att ett tillstånd av förälskelse rådde dem emellan under ett par år på 90-talet. Steffen och Key berördes av brytningen i tiden mellan individualism och socialism. Kulturidealismen är ett ledmotiv i bådas förkunnelse.⁵

Ingenting i Astrids brev till Ellen tyder på någon kännedom om arten av de Key-Steffenska relationerna. Astrid Ahnfelt endast förvånas över att finna Ellen Keys porträtt på inte mindre än tre ställen i det Steffenska hemmet. Astrid Ahnfelt tog under tiden i Stockholm pianolektioner i Richard Anderssons bekanta musikskola och har ännu inte förlorat de musikaliska ambitionerna. Ett piano införskaffas till hemmet. Till en början uppskattas Astrids spel av makarna Steffen. Efter hand finner Gustaf Steffen att spelet inverkar störande på hans koncentration. Som tidningskorrespondent har han hemmet till arbetsplats. Astrids spel blir omgärdat av restriktioner. Hon tillhålls bryskt att spela när herrn i huset är ute och promenerar. Hennes sympatier för makarna svalnar efter hand. Den 4/10 1898 skriver hon: "Mitt i min bedröfvelse kunde jag knappt återhålla ett leende när han predikade om sin egen rättfärdighet. — Att han kan vilja göra sig så löjlig! Han som vill vara så upplyst och intelligent. Den okunnigaste vilde med godt hjärta skulle inte handlat som han."⁶

Astrid tar Oscara Steffens parti och de båda kvinnorna finner varandra under gemensamma beklaganden över husets tyrann. Men positionerna förbyts. Oscara övergår till att bemöta Astrid kyligt och det blir omsider de förment dåliga egenskaperna hos husets fru, den av andra omvittnat sympatiska Oscara Steffen, född von Sydow, som dominerar rapporteringen till Ellen Key.

Även om Astrid tid efter annan möter övriga Florenssvenskar och även i Gerda Bergh, som är den som underrättar Ellen Key om vad som tilldrar sig bland svenskarna i Italien, har en förstående vän, börjar hon uppfatta livet på den toscanska landsbygden som en isolering från den italienska kulturvärld som hon redan omfattar med så varma känslor. Hon överväger att lämna Florenstrakten och familjen Steffen för Rom, där hon tänker skaffa sig inkomster genom att ge pianolektioner. Hon röjer sina avsikter för det svenska sändebudet i Rom, den kulturellt engagerade envoyén Carl Bildt, som avråder henne från äventyrligheter. Icke desto mindre sätter hon sin plan i verket och söker snart från Rom ett nytt verksamhetsfält som korrespondent till svenska tidningar. Hos Henrik Hedlund i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning rekommenderar hon sig 6/6 1900 till att efterträda Gustaf Steffen, som är på väg att dra sig tillbaka som italiensk korrespondent. Steffen omtalas då respektfullt: "Jag tillåter mig visst icke, att göra några jämförelser med nyssnämnde kände och uppburne författare, varande själf alltför ung och oerfaren och underlägsen därtill, men ville ändå göra det förslaget..." Hedlund är dock avvaktande. Bättre går det på andra håll, i Stockholmspressen.

Umgänge finner hon i den svenska kolonin i Rom, befolkad även den av konstnärliga personer som hon iakttar på nära håll. Poul Bjerre, ännu en av

⁵ Ulf Wittrock, Ellen Key och nittiotals kulturdebatt, *Samlaren* 1967.

⁶ De Steffenska familjeinteriorerna har studerats av Carl-Gustaf Thomasson i art. Astrid Ahnfelts ungdom, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 30 dec. 1965.

Ellen Keys skyddslingar, förekommer i omgivningen. Hon deltar i skandinaviska fester i dalkulledräkt. I brev till Ellen Key 30/12 1898 formulerar hon sig väl – detta är en porträttbeskrivning av konstnärinnan Tyra Kleen (1874–1951): ”Tyra Kleen är allt en bra underlig flicka! Hon vinner så litet sympatier bland skandinaverna och jag tyckte hon föreföll som om hon behöfvde vänlighet och har därför varit mycket tillsammans med henne. Men hon är en brutal natur och man måste hålla sig på afstånd, då mjuknar hon, är man riktigt hjärtlig missförstår hon det lätt. Sina vänner försöker hon utforska om det kan vara något intressant att studera dem, har hon fått reda på hvad hon vill *skiter* (ja, ursäkta, men det är så) hon i dem se’n.”

Nya sidor av Astrid Ahnfelts personlighet blir synliga i hennes brevväxling. Hon dras till unga italienare, till en början sannolikt uppmuntrad av Ellen Key. Men andra, vanskliga karaktärsdrag börjar också framträda. Hon invecklas i erotiska skvallerintriger i den lilla svenska kolonin. Såväl Ellen Key som fru Gerda Bergh kommer i det nya seklets början på Rombesök och de tar båda nu och för framtiden avstånd från Astrid efter hennes agerande. Därmed har hon förlorat två stödjepunkter. Hennes mor hemma i Sverige, den kloka och begåvade Hilda Ahnfelt, är bekymrad och riktar vissa förebråelser mot Ellen Key.

Efter en trevande start är Astrid Ahnfelt i gång som kulturkorrespondent till svensk dagspress. Hon börjar medverka i svenska kulturtidskrifter, där hon orienterar om italienska författarinnor. Hon vallfärdar till Giosué Carduccis hem vid sjöarna i Norditalien och presenterar honom 1904 i en essä för svensk läsekrets.⁷ Det är strax före den tidpunkt när Carducci tilldelas det litterära Nobelpriset.

Astrid Ahnfelt prövar sina krafter som föredragshållare – enligt tidens nya sed visas ljusbilder till föredragen – fortfarande heter det skioptikon. C. J. L. Almqvist är en idol för henne liksom för den älskade fadern, bortgången innan hon var vuxen. Så småningom får även Gustaf Fröding och August Strindberg plats på hennes program. Bland Rombesökarna finns Verner von Heidenstam med maka och även dennes författarskap ryms inom hennes särskilda intressefält.

Så småningom inleder Astrid Ahnfelt en bana som översättare av svenska författare som hon väljer att presentera för den italienska publiken. Men ännu en tid får den stå tillbaka för spirande egna litterära aspirationer. Hon behärskar fullt ut både svenska och italienska språken och början görs 1902 med två berättelser på italienska hållna i Almqvists romantiska stil. Året 1905 är ett fruktbart år för Astrid Ahnfelt. Detta år utkommer i Stockholm en skildring av ”Nutidsungdom” i det moderna Italien. På svenska språket är även ”Sagor och legender”. Den sistnämnda har gått till litteraturhistorien som ett inslag i sekelskiftets ”konstsaga”.⁸ Också på italienska får hon sagor publicerade och de tar plats i antologier. Bemötandet av den unga författarinnan är ännu så länge välvilligt. Under en vistelse i Sverige 1908 lyckas hon finna förläggare till en stor satsning, en fyrahundra sidors roman med motiv från svenskars liv i Italien, kryddat med erotiska förvecklingar. Verket är dedicerat till modern. Det verkar troligt att texten är självutlämnande. Bokens kvinnliga huvudper-

⁷ *Varia*, 6, 1903, s. 597–600, resp. 7, 1904, s. 42–50.

⁸ Eva Nordlinder, *Sekelskiftets svenska konstsaga och sagodiktaren Helena Nyblom*, Sthlm 1991.

son företer karaktärsdrag som tonar fram i författarinnans korrespondenser. Vissa paranoidea drag skymtar. Den estetiska hängivenheten och den ideella livsstilen liksom svärmeriet för Italien är framträdande. "Lämna Italien! Dit jag längtat som den troende till paradiset, som den blinde efter ljuset. Och ett helt år fick jag tjäna för Rakel sedan jag kommit dit. Stod utanför grinden, men blef inte insläppt. Ett helt år hos landsmän och långt ut på landsbygden; det kunde hvarken ge mig språket eller landets kulturella lif" (s. 69). Hänvisningar görs till de engelska prerafaeliterna och deras vurm för Södern. Interiörer som ges från Skandinaviska föreningen i Rom är kulturhistoriskt intressanta. Edvard Grieg uteblir vid en musikalisk afton. Denna händelse skymtar även i korrespondensen. En nära kontakt mellan beskickningschefen och den ännu fåtaliga svenska kolonien åskådliggörs. Alter ego har god känslomässig förbindelse med sin mor i hemlandet. Modern är änka. Huvudpersonen säger sig sakna självbevarelseinstinkt. Som roman är framställningen otydlig, med många upprepningar.

Men förhoppningarna om ett litterärt genombrott skall inte infrias. Hennes oro för mottagandet får ett tydligt uttryck i ett brev 21/12 1908 till Klara Johanson (1875–1948). En väntad recension dröjer. Hon vill veta varför och fruktar att bli "ihjältigen". "Under en hel följd af år hade jag lefvat på hoppet angående denna bok. Skall det nu bli en enda stor missräkning? — Jag känner mig förlamad till både kropp och själ och blir väl hädanefter oduglig till allting. — — — Jag bara önskar att allt vore förbi. — Skulle Ni vilja besvara dessa rader och låta mig veta, om min bok blott är ett enda fiasko?"

Klara Johanson blir inte svaret skyldig. En månad senare faller recensentens dom i Stockholms Dagblad (19/1 1909) och den är skoningslös. Skådeplatsen är Italien och förvisso övertygar, heter det, "hennes insiktsfullt hjärtliga bekant-skap med det folk hon på grund af någon hemlighetsfull medfödd attraktion korat till landsmän". Men Klara Johanson fortsätter: "Med en smula miss-trogen häpnad bevittnar man den sagolika ondska och brutalitet, som kring-hvärfver den dagboksartade berättelsens oskyldiga, otroligt blinda "jag". Man har känslan af att läsa ett omständligt rättegångsreferat, så korrekt i det sakliga som nödvändigtvis partiskt färgade vittnesmål medgifva, men blottadt på det andliga sammanhang, som först fantasien, den genomskådande och ordnande, förmår inlägga däri."

I tidskriften Idun är Marika Stiernstedt litterär kritiker. Hon avger (årg. 1909, s. 139) några hårda omdömen om I blinda men ser även gryende anlag. "Det måste tyvärr sägas, att af dessa 400 sidor äro flertalet skäligen formlösa, ofta meningslösa, fyllda af föga sympatiskt fruntimmersprat, af naiv advokatyr i skvallerförvecklingar. *Men*: det finns ett moment, som bär upp boken, en ton som man icke genast eller icke ens snart hör, för alla dessa babblande stämmor, men som småningom väcker ens uppmärksamhet och hvad mer är — behåller den. Det finns patos i denna bok, det finns en människa bakom dessa ojämna sidor. Det finns ett uppriktigt lidandesdrag och en oförbehållsamhet att blotta sig, som kan vara mera naiv än medveten och som har många puerila uttryck, men man läser ut boken, som när man i enrum med en människa hör henne tala ut om sig själf med ett bevekande: tro mig, tro mig!"

Ett inte alltför djärvt antagande är att den rätt ojämna men bitvis välskrivna och för sin tid kanske erotiskt avancerade skildringen skulle mött större förstå-

else i en senare tid, där överseendet med berättelsens lösa konception varit ett annat.

Astrid Ahnfelt tog illa vid sig av kritiken och hon vänder sig mot litterära uppgifter av annat slag. Ungefär samtidigt, vid slutet av år 1908, inträffar jordbävningkatastrofen i Messina på Sicilien och hon skyndar dit som tillfällig sjuksköterska. Hon lyckas hjälpa och lindra bland katastrofens offer. Erfarenheterna resulterar i en bred, halvt litterär skildring av hennes upplevelser. Den går en längre tid som följetong i Idun och kommer ut i bokform både i Italien och i Sverige. Även en berättelse för barn med samma motiv hinner hon med. Hon dekoreras med italiensk kunglig medalj för uppoffrande arbete.

En förändring av Astrid Ahnfelts privata liv inträffar vid denna tid. Liksom på sin tid Ellen Belfrage och kanske andra tar hon konsekvenserna av Ellen Keys förkunnelse med dess tro på kärleken. Hon skaffar sig ett barn med en obekant italienare, sonen Silvano, vars uppfostran hädanefter tar en stor plats i hennes liv. Några rader ur I blindo, s. 179, kunde tjäna som programförklaring från bokens författare: "Att öfvergå till katolicismen för att bli gift! Börja sitt lif med en lögn. Det är väl ändå inte genom en kyrklig ceremoni, som en förening mellan en man och en kvinna blir helgad. Jag förstår mycket väl, att en vigsel efter religionens fordringar kan fylla hjärta och sinne med ljufva och heliga känslor hos dem, som omfatta den lära de bekänna sig till af hela sin själ. Men då är det därför, att religionen måste vara med vid alla deras handlingar och företag, ty äktenskapet i sig själf kan endast helgas genom ömsesidigt trohet och kärlek. Därför har vigselceremonien egentligen alls ingen betydelse. Åtminstone jag ser det så."

De här åren har Astrid Ahnfelt även besökt Sverige som resesällskap till och ciceron för en italiensk författare ur hennes egen generation, Antonio Beltramelli. Under hennes medverkan utkommer ett par av dennes böcker, även med motiv från svensk natur och kultur, på svenska 1906 och 1908. År 1912 utges på förlag i Milano Strindbergs Mäster Olof i italiensk översättning. Astrid Ahnfelt har samverkat med en italienare.

Från sekelskiftet rymts Selma Lagerlöf bland Astrid Ahnfelts litterära kontakter. I italiensk press presenterar hon dennas författarskap 1903. En gemensam bekant har de i Astrids faster Josefa Ahnfelt, född 1834, grundare av och föreståndare för flickskolan i Landskrona. Med Selma Lagerlöf diskuteras Henrik Ibsens pjäs Ett dockhem vars tendens hon är kritisk till. En kluven hållning till Ibsen hindrar henne inte från att längre fram till italienska översätta Fruen fra havet.

I en artikel i Stockholms Dagblad 6/3 1912 "Selma Lagerlöf i Italien" går Astrid Ahnfelt tillrätta med en italiensk översättning av Gösta Berlings saga. Selma Lagerlöf har tilldelats Nobelpriset och förläggaren har haft bråttom med att få ut verket på italienska. Astrid Ahnfelt noterar att översättningen är förfuskad.

Futurismen, den nya rörelsen inom konst och litteratur, dyker upp i ett brev till K. G. Ossianilsson 5/11 1913. En yngre italiensk författare hade gett löften: "Men sedan han på sista tiden blifvit *futurist* — en bland de argaste — blir det nog icke så mycket mer att vänta. De där futuristerna bryta nacken af sig med sin måttlösa själföfverskattning." I just detta fall tycks ingen invändning kunna riktas mot Astrid Ahnfelts förutsägelse.

Korrespondensen med Verner von Heidenstam tas upp 1909. Redan detta år, som så många gånger längre fram, vädjar hon om ekonomiskt bistånd förmedlat av Heidenstam som på hennes bön förgäves förhör sig hos Bonniers om utgivningsmöjligheter.

När Astrid Ahnfelt besöker Sverige 1913 skulle det bli sista gången för en lång följd av år. Under kriget finner vi henne i Florens. I brev till Heidenstam 20/5 1916 söker hon mecenat till en skola i Settignano utanför Florens och hon föreslår själv ingenjören Hjalmar Lundbohm. Hon hoppas att Heidenstam vill rekommendera henne hos denne eller hos bankir Ernest Thiel om vars ekonomiska ställning hon knappast kan ha varit närmare underrättad. Vid denna tid driver hon ett slags pensionatsrörelse, enligt uppgift för amerikanskor. Den vill hon gärna komplettera med konstnärsbostad och skola, "en friluftsskola enligt våra modernaste uppfostringsmetoder".

Men vistelsen i Toscana tycks inte heller denna gång ha blivit långvarig. Krigets offer kräver humanitära insatser av henne och när vi 1920 ånyo möter henne i breven till Heidenstam bor hon i Neapel, där hon på vikariat är knuten till svenska konsulatet efter att en tid ha tjänstgjort i biblioteket på en universitetsklinik. Hon sänder Heidenstam en provöversättning av en italiensk författares verk och hoppas att Heidenstam i denne skall finna en besläktad ande och medverka till att hon får ett svenskt förlagskontrakt på en översättning. Dessa planer rinner ut i sanden.

En svensk prominens som hon knyter vänskaplig förbindelse med är professor Salomon Henschen (1847 – 1930) som besöker Neapel på läkarkongress. År 1922 kan hon ge ut sin andra tryckta Strindbergsöversättning. Det är Tjänstekvinnans son. Italiens nye härskare, journalisten Benito Mussolini, har fått ett exemplar av boken och priset översättarens insats. Härom underrättar hon stolt Henschen. Det sker i samma veva som Henschen varit i Moskva, där han ingick i det famösa läkarlaget kring Lenins dödsläger. Även Selma Lagerlöf får höra om Mussolinis komplimang med kommentaren att "Mussolini är styv i skrivkonsten — liksom i mycket annat". Ahnfelts författarkumpan Beltramelli graviterar mot fascismen — och också hon hyser växande sympatier. Det ger upphov till några muntra formuleringar i brev till Henschen 21/1 1924: "Strindbergs namn verkar nu även i Italien som en fanfar för en stridshäst." Och vidare: "Hur var Lenin? Är han icke blott en fantom? Existerar han verkligen? Kom då till Italien under Mussolinis regim! Det är andra bullar, det."

Hos Henschen bönar hon om ekonomiskt bistånd hos svenska fonder. Henschens rekommendation är till nytta och hon kan ge uttryck åt tacksamhet: "Så är det att ha kungen till Morbror!" Henschen har även vid något tillfälle fått ställa upp som medicinsk rådgivare och 21/1 1924 rapporterar hon att Silvano "nu är fjorton år och verkligt herkuliskt byggt".

En framgång noterar Astrid Ahnfelt hos advokaten Erik Lidforss (1870 – 1938). Lidforss är den jurist som haft hand om boet efter August Strindberg och som bevakar familjens rättigheter. Hon kan berätta för Heidenstam att hon gjort upp med den "knivige" Lidforss om att företräda Strindberg i Italien. Överenskommelsen inbegriper teatrar och är inbringande i den mån hon lyckas hävda sina rättigheter. En erkännansam artikel av en svensk journalist i Idun 1925 (s. 1096) rapporterar om uppsättningar på olika scener under rubriken

”Hur Strindberg erövrar Italien”. Det rör sig, som det heter, om en stor svensk kvinnogärning i det tysta.

Efter ett tioårigt uppehåll tas förbindelsen med Selma Lagerlöf upp på nytt. En utlösande orsak är att Astrids faster Josefa gått ur tiden 1921. På åtta år har Astrid Ahnfelt inte besökt Sverige och hon är hänvisad att stanna ytterligare två år för att nå det italienska medborgarskap hon anser sig behöva för sonens framtid. Hon erfar ett växande avstånd till Sverige som nu kommer till uttryck. Hennes faster, den sista i en krets av syskon, ”påminde mig också så mycket om min Far, särskilt det vackra, vänliga uttrycket i blicken. Sedan nu också den blicken slocknat, känner jag det så mycket ödsligare vid tanken på Sverige” (5/3 1922).

Så ber hon Selma Lagerlöf om ett ”lånlån” om 500 kr att återbetala med nästa honorar. Tydligt har förslaget fallit. Då hon återkommer två år senare lyckas hon bättre. Men att hon behandlas snävt från svensk sida, därom råder inget tvivel. Det är långt mellan erkännandena. Hos Selma Lagerlöf försummar hon inte att uttrycka sin tacksamhet — ”så mycket mera att uppskatta som det var i ett svårt ögonblick”. Och så får adressaten 2/7 1923 en påminnelse om att Astrid Ahnfelts ställning som ensam mor inte är fri från problem: ”Kära Fröken Lagerlöf, jag vill bedja Eder att alltid skriva signora såsom utanskrift till mig. Min store, präktige Silvano är nära fjorton år och förundrar sig, om han ser en annan utanskrift till sin mamma.” — Heidenstam får veta att Silvanos hundvalp heter Benito — Mussolini till ära!

För Heidenstam förklarar hon att hennes bror, som övertagit familjeföretaget, underrättat henne om familjens indragna stöd. Att även Heidenstams inflytande är begränsat, framgår av en brevkopia som Heidenstam sparat på. Han skriver till henne 24/11 1924: ”Igår har jag ännu en gång vändt mig med en skrifvelse till en af ”De Nio”, nu med en längre motivering, för att söka utverka en handräckning åt Eder. Mitt hopp är dock ej stort. Det finns ingen fond i Sverige, som har tagit sikte på en översättares arbete för svensk litteratur i utlandet.” Även Heidenstam underrättas (15/3 1927) om att ett av hans litterära verk hamnat i rövarhänder — översättaren är en präst i Fiesole som tagit sig an Den heliga Birgittas pilgrimsfärd.

Äntligen blir det tid för Astrid Ahnfelt att besöka Sverige. Hennes mor går vid hög ålder ur tiden 1927 och Astrid har en årslång vistelse i Sverige framför sig. Hilda Ahnfelt drev Stockholms Plymfabrik på Smålandsgatan och gav 1910 ut en kort historik Plymens historia och strutsen, möjligen med bistånd av dottern Astrid. Det i testamente förutsedda arvet till dottern är förskingrat genom dåliga konjunkturen och felslagna spekulationer från hennes brors sida. Men då hon drabbas av sjukdom samlar likväl ”vänner och släkt i Sverige ihop medel till några månaders existens”.

Åtskilliga gånger leder de projekt Astrid Ahnfelt vill initiera inte till några resultat. Hon träffar författarinnan Mathilda Mallings (1869–1942) i Rom och vill överföra dennas gamla succé En roman om förste konsult till italienskan. Men därav blir intet trots att hon ett slag hoppas att den vittre finländske ministern i Rom Herman Gummérus (1877–1948) skall kunna gynna företaget. Inte heller ett skriftligt förslag om översättningsuppdrag riktat till Sigfrid Siwertz några år senare leder till önskat resultat.

Astrid Ahnfelt får låna Mallings exemplar av Selma Lagerlöfs Mårbacka,

utkommen sedan 1922. Boken återlämnas med några kritiska synpunkter. Den har litterära förtjänster, så heter det 18/3 1924. Men författaren borde ha avstått från att kommentera sitt eget verk om Gösta Berling: "Skaparkraften bör hållas en smula helig. — Annars får man intryck av att en taskspelare lägger upp korten på bordet och vänder ut och in på alla hemliga fickor." Respekten för Selma Lagerlöfs konstnärsskap är inte obegränsad.

En stödjepunkt når Astrid Ahnfelt 1927 i professor Axel Boëthius som är i Rom som föreståndare för det nygrundade svenska arkeologiska institutet. Han ställer lokal till förfogande för henne för en uppläsning av Heidenstam. Bilder behöver visas. Föredraget är inledningen till en turné i italienska skolor. Boëthius finner initiativet rymmas inom ramen för de skandinavisk-italienska kulturförbindelserna.

Vid årtiondets slut är Astrid Ahnfelts ekonomiska situation oförminskat kritisk. Hennes sympatier för den rådande politiska regimen i Italien försvårar hennes möjligheter att placera artiklar i svensk press. I Stockholm 1928 har hon ärende till Svenska Akademiens sekreterare för Grazia Deleddas räkning. Deledda har två år tidigare fått Nobelpriset. E. A. Karlfeldt tar välvilligt emot henne; förklarar att han är underrättad om hennes verksamhet som översättare i Italien och som introduktör till Almqvist, Fröding och Heidenstam. Som medarbetare i den ansedda tidskriften *Nuova Antologia* har hon kunnat presentera deras författarskap i nämnd ordning 1903, 1911 och 1924. Karlfeldt ställde en belöning i utsikt. Men uppmuntran från Akademien uteblir och hon tror sig veta orsaken. Professor Henrik Schück har förhört sig hos doktor Gunhild Bergh (1888 — 1961). Hon är stationerad i Rom som korrespondent till svenska tidningar, som sådan en kritisk granskare av fascismen och har svarat avstyrkande.

Den svenska kulturella representationen i Rom förstärks med ett svenskt lektorat vid Rom-universitetet. Rådgivande kraft är latinprofessorn Vilhelm Lundström⁹ i Göteborg och tjänsten besätts med en av dennes elever, Hans Kristoferson. Då hon i 30-talets början läser ur *Karolinerna* är varken Lundström, som vistas i Rom, eller Kristoferson närvarande. De hade annat för sig och hon känner sig sårad och besviken över att de uteblir vid en kulturell manifestation — "krakar som föredrogo ett supgille". Antagligen ansåg de sig företräda en ny professionalism medan de Ahnfeltska ansträngningarna tedde sig förlegade.

Då Astrid Ahnfelt var ung var nog Almqvists författarskap det som stod henne närmast. Under 1920-talet förtätas hennes intresse kring Strindberg medan hon från 1930-talet hänger sig åt Heidenstam. Ånyo i Sverige 1930 besöker hon Övralid, där hon blir mottagen av skalden och av fru Kate Bang. Med Heidenstam får hon tillfälle att dryfta några detaljer i planerade översättningar. Det står klart att förståelsen för fascismen under samtalen verkar förenande. Heidenstam visar sig beredd att ekonomiskt träda hjälpande emellan. Han går i borgen för ett lån i Riksbanken på 1 500 kr till Astrid Ahnfelt. Då avbetalning uteblir vid ett tillfälle 1931 får Heidenstam träda emellan. Kritisk är hon mot en annan mot Italien orienterad akademiledamot, Anders Öster-

⁹ Att svenska utlandslektorat överhuvud inrättades är Lundströms verk. En första början gjordes 1913, vid ett tyskt universitet.

ling. Denne har nonchalant returnerat en erbjuden artikel med sådant dröjsmål att den hunnit bli inaktuell och omöjlig att placera någon annanstans. Men hennes misstänksamhet är inte sällan överdriven.

Under några år från 1934 och till årtiondets slut får Astrid Ahnfelt så en knapp men regelbunden försörjning. Hon arbetar som korrekturläsare på regelringsorganet *Il Giornale d'Italia*. Även hennes son Silvano, nu vuxen, beträder med framgång den journalistiska banan. Men vid denna tid drabbas hon av en förlust, från vilken hon nog aldrig riktigt återhämtar sig. Silvano omkommer i en motorcykelolycka.

Rosa Fitinghoff (1872–1949) är en annan författarkollega som hon byter tankar med. För denna blottar hon 1935, ännu tyngd av sorgen, sitt missmod: ”Men det upprepar sig ständigt detsamma: konstnärer och författare – ifall de icke samtidigt äro begåvade med *födgeni* – behandlas som gycklare, som *narrar*. – – – För mig kommer så det ytterligt graverande att ha levat utom det egna landets gränser.” Förutom egna erfarenheter åberopar hon sin fars öde liksom sin musikaliskt begåvade kusins, Sigfrid Laurins (1867–1940) lott. Denne var verksam i Stockholm som pianist och tonsättare.

Brev från Astrid Ahnfelt har tagits tillvara och med tiden blivit tillgängliga i vittra och lärda personers arkiv. Det förefaller som hon uppfattat betydelsen härav när hon för Heidenstam 20/6 1937 beklagar egna arkivförluster: ”En gång lämnade jag kvar i Sverige, väl inlåst i en skrivpulpt mina brev, alla ordnade kronologiskt. *Massor* av brev från Ellen Key, Gerda Bergh och många andra. När jag kom tillbaka till Sverige var allt försvunnet.”

Då Nationernas Förbund i samband med Italiens krig mot Abessinien vid denna tid riktar sanktioner mot Italien beslutar hon sig i patriotiskt nit för ett offer. Hon meddelar Heidenstam i samma brev att hon ”var uppe på Kapitolium och lade i smältdegeln Silvanos guldmedalj som han fick för sin första journalistbragd och den silvermedalj kungen gav mig efter Messinajordbävningen. Allt, allt, allt borta”. De styrande kunde vid den här tiden räkna med kvinnornas uppslutning.

Ett framväxande internationellt samarbete på författarrättens område tilldrar sig Astrid Ahnfelts uppmärksamhet. Hon har ibland svårigheter att skydda sina verk. Advokat Erik Lidforss blev svenska statens delegat vid en kongress i Rom 1928 för revidering av konventionen angående skydd för litterär och konstnärlig äganderätt. Sveriges författareförenings jurist, advokaten Ulf von Konow (1882–1960) är en annan expert inom samma område. Då hon var hemma i Sverige mot slutet av 20-talet invaldes hon i föreningen men drar sig för att anlita dess tjänster inte bara för att hon försummat att erlagga den årliga avgiften utan därför att på 30-talet Marika Stiernstedt är föreningens ordförande. Astrid Ahnfelt överreagerade redan 1909 på Marika Stiernstedts recension av *I blindo* – införd som den var i *Idun* där hon själv medarbetade. I brev till Otto Frödin 21/12 1939 minns hon sig ha blivit nedklubbad av recensenten och kallad virrig och omoralisk, formuleringar som inte visar sig ha något stöd i recensionstexten. Astrid Ahnfelt är alltjämt illa till mods: ”Det så våldsamma angreppet från frih. S. (känner henne inte, har aldrig råkat henne) verkade också på mig som ett klubbslag, – – –”.

Vid sidan av sitt arbete på den italienska dagstidningen är Astrid Ahnfelt åtminstone från 30-talets mitt i färd med en länge diskuterad och planerad

överflyttning av Heidenstams Karolinerna till italienska. Arbetet försenas av förlaget i Florens gång på gång, främst genom att en av förlaget betrodd språkgranskare envisas med att se över det ahnfeltska materialet. Omsider lyckas Astrid Ahnfelt värja sig från alla attacker och har 1938 glädjen att se arbetet fullbordat. Bokens titel på italienska blir Carolus Rex. Ett exemplar sändes till Mussolini sedan hon förgäves sökt företräde för ett personligt överlämnande.

Ungefär samtidigt sker en slutlig vändning i Heidenstams hälsotillstånd. Det blir Heidenstams förtrogne, antikvarien Otto Frödin (1881 – 1953) som i stället vänder sig till henne och berövar henne alla illusioner. Från Rom svarar hon Frödin 21/10 1938: ”Herr Doktors uttalande om Heidenstams hälsotillstånd är bra nedslående. Man kan knappast fatta att en ande, som varit världsframmande, skall ha förlorat sin kraft.” Inga fler brev växlas med Heidenstam och Frödin blir i fortsättningen hennes svenske samtalspartner i skaldens angelägenheter.

Då korrespondensen inleds är Astrid Ahnfelt obekant med Otto Frödins meriter. Hon raljerar över det omdömeslösa tilltaget att vid en svensk afton i Rom har visats bilder av Alvastra klosterruin – anspråkslösa ruiner för en romare. Brevets adressat är Alvastras utgrävare. I svarsbrev har han påmint om sin ställning. Astrid Ahnfelt får slå till reträtt och be om ursäkt. Men episoden rubbar inte de goda förbindelserna.

En internationell författarkongress skall äga rum i Stockholm. Då hon får veta att den liberale filosofen Benedetto Croce ensam skall företräda Italien ondgör hon sig över detta i brev till Frödin 8/5 1939: ”En italiensk antifascist skall alltså representera Italien i ett *antifascistiskt* land! Det är ju absurt!” Den planerade kongressen gjordes om intet genom krigsutbrottet. Det behöver påpekas, att den Ahnfeltska patriotismen inte inbegrep några sympatier för det germanska Tyskland eller den regim som rådde där.

Av ett brev till Frödin 21/12 1939 tycks framgå att hon placerat en uppsats om Kaj Munk i en italiensk tidskrift. I dennes pjäs En idealist har hon funnit ett mästerverk.

En omfattande korrespondens mellan Otto Frödin och Axel Boëthius, som pågår mellan maj 1939 och juni 1940, rör en utmärkelse och ett understöd åt Astrid Ahnfelt, vartill Frödin å Heidenstams vägnar beslutsamt tar initiativet. Han inviger Axel Boëthius, som nu är professor i Göteborg, i planerna och försäkrar sig om dennes medverkan. Framstötar hos Svenska Akademien och hos Sveriges författareförening blir resultatlösa. Föreningen saknar medel och hos Akademien är Henrik Schück avvisande under det att Österling tagit intryck av Astrid Ahnfelts Heidenstamsöversättning och ställer sig välvillig. Den målmedvetne Frödin söker sig därefter fram på officiella vägar och lyckas snart utverka en kunglig medalj åt Astrid Ahnfelt: Vasamedaljen i guld, 8:e storleken. Svårare är att få fram ett understöd. Statssekreterare Börje Knös i ecklesiastikdepartementet är till en början intresserad men ändrar sig efter att ha fått höra Vilhelm Lundströms mening om henne. Frödin får då rådet att vända sig till minister Einar af Wirsén i Rom. Denne förhåller sig i början passiv men kallar så småningom till sig Astrid Ahnfelt och förhör sig om hennes situation. Därefter tar Wirsén hennes parti och föreslår ett årligt understöd, utebetalt kvartalsvis från Stockholm. Knös är alltså avvisande men Frödin

ger sig inte, även om ministerns förslag är mera vittgående än han tänkt sig. Han mobiliserar ännu en gång Boëthius och de enas om att begära ett engångsanslag till Astrid Ahnfelt om fattiga 300 kronor. Sedan Lundström lovat att inte motsätta sig en allmosa av denna art och en annan klassiker, lektor Ivar Hjertén, biträtt förslaget, kan dessa medel omsider betalas ut. Dessförinnan har olika hinder radats upp. Astrid Ahnfelt kan inte yrkesmässigt användas till att förespråka Sverige utomlands, hon är italiensk medborgare etc.

Otto Frödin hyser ett uppriktigt deltagande med Astrid Ahnfelt och han försöker skingra hennes misstänksamhet mot Österling, som han funnit oberättigad, men han måste medge att hon motarbetats av Lundström. Slutligen lyckas han med kontraktsskrivning utverka att hon betros att översätta ännu ett Heidenstamverk, Heliga Birgittas pilgrimsfärd som kommer ut på förlag i Turin året därpå. Den är försedd med en längre introduktion av översättarinnan och tillägnad minnet av hennes son Silvano. Ännu en gång hann titulaturlösheten visavi Astrid Ahnfelt bli synliga. Ett diplom hade gjorts i ordning inför medaljöverlämnandet. Frödin ingrep i sista stund och fröken Ahnfelt ändrades till fru Ahnfelt.

En bestående vördnad för Verner von Heidenstam får fru Ahnfelt orsak att ännu en gång ventileras 30/6 1940 i brev till Axel Boëthius. Dagen före Heidenstams begravningsdag äger en svensk visaförman rum i Rom. Hon söker förgäves få den uppskjuten. Besviknen konstaterar hon att "där lär icke ha förekommit *ett ord* om den store dode". Kanske inser Astrid Ahnfelt att utrymmet för framtida översättningsföretag är begränsat. Hos Axel Boëthius väddar hon 25/10 1941 om någon uppmärksamhet: "Skulle inte Professorn vilja skriva litet för Idun om "Carolus Rex" och "Il pellegrinaggio di Santa Brigida"? — En gång i tiden skrev jag så mycket i Idun. Har kommit alldeles ifrån den tidningen liksom så mycket annat i Sverige."

En sista gång möter vi henne bland de korrespondenser som bevarats åt eftervärlden i ett enstaka brev till professor John Landquist 28/4 1953. Brevskrivarens adress i Rom är Castello della Queta. Hon har utsett brevets mottagare att bistå henne att placera ett översättningsarbete, vartill hon själv tagit initiativet, hos Gleerups förlag. För henne att vända sig till just Landquist fanns några skäl. Han hade en gång skrivit böcker om Ellen Key såväl som om Heidenstam och längre fram uppmärksammat den italienska fascismen. Hon återoppar sina Heidenstamöversättningar, av allt att döma de senaste hon utfört. Vad hon nu har översatt är ett urval av Gabriele d'Annunzios "mästarnoveller" i Faville del maglio. — Redan då hon vid sekelskiftet vände sig till Göteborgs Handelstidnings redaktör med väddan om arbete erbjöd hon sig för övrigt att behandla dennes författarskap. — Hon beräknar omfånget till 125 sidor och ger ett omdöme om urvalet: "Det är en kraft, en inspiration över det hela, som är fullkomligt medryckande." Genom beskickningens försorg har hon kommit över ett exemplar av boken och hon räknar med att kunna anförtro det svenska sändebudet Johan Beck-Friis sitt — väl som vanligt handskrivna — manus ifall det skall skickas till Sverige. Om sin sorgliga belägenhet lämnar hon öppet besked: "Måhända har Herr Professorn hört omtalas, att undertecknad sedan ett och ett halvt år och mer blivit falskeligen förd till ett dårhus, där varje dag varit en plåga, men både andlig och fysisk hälsa har ändå stått bi. Utan papper, (utan vanligt bläck) har den som hela livet arbetat, jag kan säga

outtröttligt, blivit nödgad till förfärlig sysslolöshet.” Vad Landquist kan ha svarat är inte känt men tydligt är att någon översättning av d’Annunzio inte nådde trycket.

Astrid Ahnfelt levde, sannolikt isolerad från Sverige, ända till 1962. Som författare slog hon aldrig igenom men hennes liv blev ovanligt och hon förtjänar att ihågkommas för sina insatser för de litterära förbindelserna mellan två kulturländer i Europa.¹⁰ Vi tar avsked från Astrid Ahnfelt med några ominösa ord hämtade ur hennes sista (odaterade) brev till Ellen Key, skrivet efter brytningen – hon är ännu inte 25 år gammal: ”Med en så överromantisk natur som min, och så fullkomligt *blind* tro till dem jag håller av, är det fullkomligt *logiskt*, att min tillvaro skulle råka ut för gränslösa konflikter; varande så utan hvarje skydd, att jag måste pröva på lidande i alla former och att jag måste gå mina egna vägar, *äfven* med risk att bli hårt bedömd av dem jag alltid och alltjemt håller av.” – Hur rätt skulle inte Astrid Ahnfelt få i sina förutsägelser om framtiden, med alla de svårigheter hon skulle möta, ibland framkallade av hennes eget sviktande omdöme men ofta orsakade av landsmän med deras brist på förståelse för den uppgift som blev hennes.

¹⁰ En brorson till Astrid Ahnfelt, försäkringstjänsteman Arvid Ahnfelt, f. 1913, har vid samtal med artikelförf. i nov. 1991 bekräftat en del av de uppgifter ur fasterns privata liv, som förekommer i breven.

Generalkonsul Axel Ax:son Johnson som mecenat och främjare av forskning

Av Axel Norberg

Forskare har till skillnad från vissa andra yrkesgrupper aldrig ställt sig avvisande till bidrag från företag och företagsledare. Tvärtom har de tacksamt tagit emot vad de kunnat få. Privat mecenatskap har varit en förutsättning för många forskningsprojekts genomförande. En del uppgifter om vilka som stött forskningen kan man få i den biografiska litteraturen. Någon samlad undersökning av mecenatskapets betydelse för svensk forskning finns veterligen inte. Den som vill göra en sådan kan inte undgå att ägna uppmärksamhet åt generalkonsul Axel Ax:son Johnson. Avsikten med den här studien är dels att visa vilken betydelse för forskningen en enskild företagsledare haft, dels att lämna ett bidrag till Axel Ax:son Johnsons biografi.

Generalkonsul Axel Ax:son Johnson är en av de verkligt stora inom svensk industrihistoria. Hans gärning som företagare fram till andra världskrigets utbrott har tecknats av Staffan Högberg i den välskrivna och intressanta biografien "Axel Ax:son Johnson som företagare 1910–1939". Axel Ax:son Johnson kom mer än de flesta att påverka vår vardag. Vid hans företag tillverkades rostfria diskbänkar och på hans fartyg importerades vintertid färsk frukt från andra sidan Atlanten.¹

Axel Ax:son Johnson ägnade så gott som all tid åt sina företag och deras utveckling. Men trots detta hann han också att intressera sig för annat som inte alls hade att göra med hans affärs- och företagsimperium. Han sammanbragte en förnämlig myntsamling som numera finns utställd i ett särskilt inrättat museum i Avesta. Hans bibliotek var ett av de största och mest värdefulla privatbiblioteken i landet. Böckerna hålls idag samman under beteckningen "Axel Ax:son Johnsons bibliotek" och har inrymmts i en av flyglarna till Engelsbergs herrgård. Något som tycks ha legat honom varmt om hjärtat vid sidan av de egna företagen var att understödja forskning. Efter en kort beskrivning av

¹ S. Högberg, *Generalkonsul Axel Ax:son Johnson som företagare 1910–1939*, Sthlm 1990, s. 260. En viktig källa för denna uppsats har varit den omfattande korrespondensen i Axel Ax:son Johnsons arkiv. I denna ingår inte bara brev till Johnson utan ofta också kopior av brevsvaren. När hänvisning i noterna görs till brev utan angivande av arkiv finns breven i serien Inkomna brev (E1) i Axel Ax:son Johnsons arkiv. Åberopade arkiv förvaras i *Nordstjernans centralarkiv* i Engelsberg. I de fall uppgifter hämtats ur "Svenska män och kvinnor" eller "Nordisk familjebok" har detta inte särskilt nämnts i noterna.

Axel Norberg, f. 1941, fil. dr, arkivchef vid Nordstjernan Förvaltning AB, har författat *Polen i svensk politik 1617–26* (1974) och redigerat de tryckta utgåvorna av *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1723, 1726–27, 1731, 1734 och 1738–39* (1975–86).

Axel Ax:son Johnson.

Foto: Nordstjernen Förvaltning AB.

Johnsonkoncernens uppkomst och utveckling skall vi ge exempel på hur Axel Ax:son Johnson främjade forskningen.

Johnsonkoncernen — uppkomst och utveckling

Sedan fadern i maj 1910 gått bort ställdes äldste sonen Axel ännu ej 34 år gammal i spetsen för en stor affärs- och industrigrupp i vilken ingick handelshuset A. Johnson & Co., Rederiaktiebolaget Nordstjernen och Avesta Jernverks AB. A. Johnson & Co. hade den förste Johnson startat 1873. Det var en handelsagentur som efterhand alltmer kom att specialisera sig på export av järnbruksprodukter och på import av kol och koks från England och Tyskland. 1880 hade Axel Johnson vunnit burskap som grosshandlare i Stockholm. 1884 hade han utnämnts till konsul för Siam och 1892 till generalkonsul. 1890 grundade han Rederiaktiebolaget Nordstjernen. 1904 inledde rederiet linjetrafik på Sydamerika. Året därpå förvärvade Axel Johnson Avesta Jernverk.²

Axel Ax:son Johnson blev efter faderns död liksom denne Siams generalkonsul i Sverige. De anställda vid hans företag kallade honom Generalkonsuln eller Generalen. Han kände det som en plikt att fortsätta faderns verk. "Folk väntar sig oerhört mycket utav oss", skrev han i juni 1911 till sin bror Helge.³

Under Axel Ax:son Johnsons energiska ledning byggdes Johnsonkoncernen ut till att omfatta företag inom en rad olika branscher. Genom förvärv 1917 av Karta & Oaxens kalkbruk och Nya Murbruksfabriken i Stockholm lades grunden till koncernens engagemang inom byggnadsindustrin. 1928 köptes Nya

² Ibidem, s. 23—45; B. Holtze, *Axel Johnson och A. Johnson & Co. 1873—1890*, Sthlm 1973, passim.

³ Högberg, a. a., s. 55.

Asfalt AB och 1930 grundades Svenska Väg AB. Ett oljeraffinaderi anlades 1928 i Nynäshamn. En viktig del av produktionen utgjordes av asfalt. Försäljningen av raffinaderiets produkter övertogs snart av det johnsonägda AB Nynäs Petroleum, J. R. Andersson & Co. AB blev 1934 det första verkstadsföretaget inom Johnsonkoncernen. Det tillverkade bl. a. rostfria diskbänkar och blev känt under namnet "Rostfria Andersson". Året därpå förvärvades Hedemora verkstäder. Under den därpå följande tioårsperioden köptes också Karlstads Mekaniska Werkstad, Lindholmens Varv och Motala Verkstad. 1942 grundades AB Linjebuss och 1945 Försäkrings AB Sirius.

Axel Ax:son Johnson utvidgade kraftigt de verksamheter han övertog efter sin far. Handelshuset A. Johnson & Co. öppnade kontor i bl. a. London, Paris, New York och Hamburg. Avesta Jernverk började 1924 tillverka rostfritt syrafast och värmebeständigt stål. Rederiaktiebolaget Nordstjernan tog 1912 dieseldrivna fartyg i drift och utvecklade även därefter flera olika tekniskt intressanta fartygstyper.

Förutom de nu nämnda företagen införlivades en rad mindre företag i Johnsonkoncernen. Bl. a. förvärvades flera järnbruk och gruvor i bergslagen. Av bruken kan särskilt Engelsbergs bruk strax utanför Fagersta nämnas.⁴

Axel Ax:son Johnson insåg tidigt betydelsen av att satsa på teknisk utveckling och ny teknik. Ett exempel på detta var införlivandet av dieseldrivna fartyg i Rederiaktiebolaget Nordstjernans flotta. I november 1911 beställde han från det danska varvet Burmeister & Wain två fartyg om 7 000 ton med dubbla propellrar. Varje propeller drevs av åttacylindriga dieselmotorer om 1 000 hkr. Fartygen döptes till m/s Suecia och m/s Pedro Christophersen. Rederiaktiebolaget Nordstjernan vann genom satsningen på dieseldrivna fartyg ett icke obetydligt försprång framför sina svenska konkurrenter.⁵

Det rostfria stålet är ett annat exempel på insikten om vikten av att satsa på teknisk forskning. Här utfördes en stor del av utvecklingsarbetet inom ett av Axel Ax:son Johnsons egna företag. För att utveckla det rostfria stålet rekryterade han sedermera professorn Bo Kalling till Avesta Jernverk. Rostfritt stål fick en oerhörd betydelse inom de mest skilda områden och öppnade vägen till nya marknader.⁶

Asfalt var också en produkt Axel Ax:son Johnson var först här i landet att framställa. Med hjälp av den svensk-amerikanske ingenjören Charles Almquist lät han bygga det ovan nämnda raffinaderiet för utvinning av asfalt ur olja. Det var det första svenska oljeraffinaderiet. I april 1929 kunde asfaltleveranserna börja. Ett par år senare togs en ny cracking-anläggning i bruk i Nynäshamn varigenom mer bensin kunde utvinnas ur oljan än tidigare.⁷

Axel Ax:son Johnson var pionjär också då det gällde elektriska vinschar på fartyg. Sådana utvecklade han tillsammans med ASEA. Det var genom hans intresse för teknisk utveckling som Avesta Jernverk på 1930-talet installerade världens första stora elektriska tvåfrekvens-virvelströmsugn för 5 tons kapacitet.⁸

⁴ Högberg, a. a., passim; Å. Kromnow, Axel Ax:son Johnson, *SBL* 20, Sthlm 1973—75, s. 339—344.

⁵ Högberg, a. a., s. 70 ff.

⁶ B. Hermelin, Utvecklingen av den rostfria ståltillverkningen vid Avesta Jernverk, *Bergsmannen* 1975:2.

⁷ Högberg, a. a., s. 217 ff.

⁸ J. S. Edström, Axel Ax:son Johnson och den elektriska industrien, *Axel Ax:son Johnson på sextioårsdagen* 19 25/7 36, Sthlm 1936.

Lantbruk var ett annat av de områden som Axel Ax:son Johnson hyste ett stort intresse för. I Nynäshamn startade han 1941 Institutet för växtforskning och kyllagring. Bl. a. syftade institutets verksamhet till att förbättra möjligheterna till kyllagring på Johnsonlinjens fartyg.⁹ När AB Atomenergi bildades 1947 tecknade Johnson aktier för 100 000 kr. Han skrev till Avesta Jernverks disponent Walfrid Eriksson att han önskade att någon vid järnverkets forskningslaboratorium utsågs "som kan följa utvecklingen inom atomforskningen, så att vi hålla oss väl framme inom detta område i samband med atomkraftens utnyttjande i fredens och industriens tjänst".¹⁰ Under 1940-talets senare hälft fanns planer på att inrätta ett forskningsinstitut för Johnsonkoncernen i Avesta. Johnson uppdrog åt Alvar Aalto att göra ett förslag till utformning av institutet. Det hela rann dock ut i sanden.¹¹

Axel Ax:son Johnson var mycket angelägen om att hålla sig orienterad om tekniska och vetenskapliga landvinningar. I arkivet efter Rederiaktiebolaget Nordstjernan ingår mängder av pressklipp med uppgifter om pågående forskning och utveckling. Tydligt är att han ansåg att ny teknik och utveckling av nya produkter var något mycket viktigt för de egna företagen. Men hans intresse för forskning var bredare än så. Det var inte bara koncernens direkta intressen han ville tillgodose. Han understödde också forskning i största allmänhet och inte bara teknisk forskning utan även humaniora, geovetenskap o.s.v. Det är svårt att säga vad som drev honom till att göra detta. Säkerligen fanns det flera drivkrafter. Önskan att vara med och utveckla Sverige kan ha spelat en viktig roll i sammanhanget.¹²

Humaniora, juridik och samhällsvetenskap

Vi börjar vår genomgång av Axel Ax:son Johnsons understöd till forskningen med humaniora. Här blev det i första hand språk, historia, arkeologi och folkminnesforskning som kom i åtnjutande av hans generositet. En av de språkforskare som erhöll hjälp var landsmålsalfabetets skapare, professorn i slaviska språk Johan August Lundell. Denne som hade ett mycket brett register var under flera år redaktör för serien "Archives d'études orientales". Till utgivningen av två av årgångarna kom bidrag från Johnson. Som tack för hjälpen lät Lundell sätta ut att tryckningen skett med bidrag från Avesta Jernverk och Rederiaktiebolaget Nordstjernan. Att svenska affärsmän — bidrag kom också från andra håll — bekostade utgivningen av "ett sådant arbete av stort vetenskapligt värde" väckte enligt utgivaren stor uppmärksamhet både inom och utom landet.¹³ Vid flera tillfällen gavs bidrag till inrättandet av tjänster vid Stockholms högskola varigenom både forskning och undervisning främjades. 1929 överlämnade Johnson tillsammans med sin bror hovjägmästaren Helge Ax:son Johnson 2 000 kr i samband med insamlingen för en professur

⁹ Till generalkonsul Axel Ax:son Johnson 25 juli 1946 (festskrift på 70-årsdagen tryckt i ett exemplar), Sthlm 1946, s. 98 ff.

¹⁰ AAJ t. W. Eriksson 1/12 1947, W. Eriksson t. AAJ 13/12 1947.

¹¹ Ritningar i Avesta Jernverks AB:s arkiv o. Bo Hermelins samling om Avesta Jernverk m. m., ser. F5C, vol. 1.

¹² Se betr. Axel Ax:son Johnsons strävan att vara med och utveckla Sverige Högberg, a. a., s. 253 ff.

¹³ J. A. Lundell t. AAJ 10/2 1919; AAJ t. J. A. Lundell 2/6 1919, AAJ:s arkiv, ser. B1A, vol. 7; lista över gåvor, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1; huvudböcker 1917—19 (kontot "Gåvor och årsavgifter"), AAJ:s arkiv.

i tyska.¹⁴ 1946 erhöill högskolan 10 000 kr avsedda att under en femårsperiod täcka kostnaderna för en docentur i spanska. I ett brev till högskolans rektor professor Sven Tunberg motiverade Johnson sitt bidrag med att han gärna ville "medverka till en ökad kännedom om spanska språket".¹⁵ Med tanke på Johnsonlinjens trafik på Sydamerika är det inte svårt att förstå önskan att vara med och stödja undervisning och forskning i spanska. Också med Sovjetunionen hade Johnsonkoncernen kontakter varför det säkert kändes naturligt för Johnson när han 1941 gav Stockholms högskola 2 500 kr för undervisning i ryska.¹⁶ Vidare undsatte han 1942 högskolan med 50 000 kr i en för denna ekonomiskt besvärlig situation. Säkerligen var detta ett bidrag som åtminstone till en del kom forskningen till godo.¹⁷ Han medverkade också till att utlännings- ar fick möjlighet att lära sig svenska genom att lämna ekonomiskt stöd vid inrättande av lektorat i svenska i London och Prag och i skandinaviska språk i Cambridge.¹⁸

Axel Ax:son Johnson tycks ha haft ett stort intresse för svensk historia. En av dem som ur hans hand mottog särskilt frikostiga bidrag var Johannes Kolmodin, docent i semitiska språk och turkolog. Med hjälp av bl. a. Sven Hedin lyckades det Kolmodin att få tillträde till turkiska arkiv för forskningar om Karl XII. Johnson understödde Kolmodin med inte mindre än 25 000 kr. På grund av diplomatisk tjänst i Konstantinopel och på andra håll blev Kolmodin aldrig i tillfälle att fullfölja sina Karl XII-forskningar. För Hedin förklarade han några år före sin död att han gjort stora och värdefulla fynd i de turkiska arkiven. Med viss reservation för att han kunde missminna sig skriver Hedin att Kolmodin sagt sig ha samlat material till fyra huvudstudier, nämligen om källmaterialet, om Karl XII och storvesiren, om Karl XII och krimtatarerna och om Karl XII i turkisk poesi under två hundra år.¹⁹

Tillsammans med tio andra företag bidrog Johnsonkoncernen till det stora verket "Den svenska utrikespolitikens historia" som utgavs i fem delar (elva band) och omfattade tiden fram till andra världskriget.²⁰ Inte långt före Johnsons död utkom ett stort arbete om Norbergs bergslag med titeln "Norberg genom 600 år. Studier i en gruvbygds historia" (Uppsala 1958). Redaktör för arbetet var dåvarande docenten i historia Kjell Kumlien. Johnsonkoncernen var stor ägare i Norbergs Grufförvaltning. Axel Ax:son Johnson hade därtill ett brinnande intresse för bygden. Det är därför inte förvånansvärt att han ställde medel till förfogande för utgivning av boken om Norberg.²¹

Också andra historiska arbeten om Bergslagen fick motta stöd. Lektorn Hugo

¹⁴ AAJ t. S. Tunberg, 17/9 1929; lista över gåvor, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1; huvudböcker 1929–31 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

¹⁵ AAJ t. S. Tunberg 18/1 1946.

¹⁶ AAJ t. S. Tunberg 7/4 1941; huvudböcker 1941 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

¹⁷ AAJ t. B. Ekeberg 31/3 1942, B. Ekeberg o. S. Tunberg t. AAJ 31/3 1942, AAJ:s arkiv, Supplement; huvudböcker 1942 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

¹⁸ Huvudböcker 1920–21 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv; lista över gåvor, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1.

¹⁹ G. Jarring, Johannes Axel Kolmodin, *SBL* 21, Sthlm 1975–77, s. 479–481; S. Hedin, Axel Ax:son Johnson – mecenaten, *Axel Ax:son Johnson på sextioårsdagen 19 25/7 36*, Sthlm 1936; huvudböcker 1917–19 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

²⁰ *Den svenska utrikespolitikens historia*, I:1, Sthlm 1956, s. 5; G. Westerberg t. T. Hernod 27/10 1953; huvudböcker 1948, 1953 (kontot "Gåvor"), Rederiaktiebolaget Nordstjernans (i forts. RN:s) arkiv (Ekonomiavd.).

²¹ *Norberg genom 600 år*, Uppsala 1958, s. 8; B. Boëthius t. A. Björklund 26/2 1951, PM av K. Kumlien 1/3 1952.

Widstrand kunde glädja sig åt bidrag på sammanlagt 4 000 kr när han 1943 publicerade en svensk översättning av "De praefectura Naesgardensi Dalekarliae". Verket innehöll en serie avhandlingar som 1734–85 utkommit på latin vid Uppsala universitet. Professor Sigurd Erixon som ombads yttra sig över Widstrands ansökan om tryckningsbidrag ansåg avhandlingarna ha ett betydande kulturhistoriskt intresse. Näsgårds län omfattade Husby, Hedemora, Garpenberg, Folkärna, Grytnäs, Avesta och By i Dalarna.²² Familjen Ax:son Johnsons informator Petrus Norberg mottog på olika sätt bidrag till sina forskningar om Bergslagen. Bl. a. bekostade Generalkonsuln tryckningen av de digra skrifterna "Bidrag till Engelsbergs bruks historia" (1934) och "Ur Högfors bruks historia" (1937). Han tillsköt också större delen av den summa det kostade att trycka "Folkundervisningen i Norbergs bergslag och Gunnilbo to m folkskolestadgans tillkomst" (1945).²³

Axel Ax:son Johnson hade under tre år studerat vid Tekniska högskolan i Stockholm. 1944 promoverade högskolan honom till teknologie hedersdoktor. Som vi senare kommer att se gav han rikligt med understöd till den tekniska forskningen vid KTH. Han bidrog 1950 också till utgivningen av en historik över högskolan. Bidragssumman uppgick till hela 50 000 kr, ett med tidens mått högst avsevärt belopp. Historiken som skrevs av museimannen Torsten Althin utkom inte förrän 1970. Dess titel var "KTH 1912–62. Kungl. Tekniska högskolan under 50 år".²⁴

Även en rad arkeologer vände sig till Johnson för att erhålla hjälp. Här kan nämnas Ejnar Gjerstad, Sune Lindqvist och Andreas Oldeberg. Senare återkommer vi till de arkeologer som verkade i Sydamerika.

Sune Lindqvist blev 1927 professor i nordisk och jämförande fornkunskap vid Uppsala universitet. Hans studier var särskilt inriktade på den nordiska järnåldern. Lindqvist var en framstående fältarkeolog vilket inte minst hans forskningar om båtgravarna vid Valsgärde i Uppland visar. Till publiceringen av Lindqvists och dennes elevers vetenskapliga arbeten lämnade Johnson 1943 ett bidrag på 6 500 kr.²⁵

När sedermera förste antikvarien vid Statens historiska museum fil. dr Andreas Oldeberg 1942–43 publicerade sitt stora tvåbandsverk "Metallteknik under förhistorisk tid" kunde detta ske genom bidrag från bl. a. Johnson.²⁶ Professor Einar Gjerstad, en av våra namnkunnigaste klassiska arkeologer, har bl. a. gjort sig känd som utforskare av Cyperns förhistoriska arkeologi. 1926 disputerade han på avhandlingen "Studies on Prehistoric Cyprus". Under åren närmast därefter ledde han en svensk expedition till Cypern. 1930 överlämnades en gåva på 5 000 kr till expeditionen. Som tack erhöll Axel Ax:son Johnson 1934 ett antal föremål som Gjerstad funnit på Cypern.²⁷ Av övriga bidrag till

²² H Widstrand t. AAJ 24/12 1941, 23/3, 22/5 1942, yttrande av S. Erixon 28/10 1941, AAJ t. H. Widstrand 20/12 1941, 13/5 1942, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 3.

²³ Jfr förorden till P. Norbergs böcker om Engelsberg och Högfors. Se även huvudböcker 1934 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv, o. S. Drakenberg t. AAJ 22/11 1946, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 8.

²⁴ AAJ t. R. Woxén 21/12 1950, R. Woxén t. AAJ 19/2 1951, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 8; huvudböcker 1950 (Gåvor), RN:s arkiv (Ekonomiavd.).

²⁵ AAJ t. S. Lindqvist 25/6 1943; huvudböcker 1943 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

²⁶ A. Oldeberg t. AAJ 3/3 1941, utlåtanden 18/8, 28/8 1941, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 6; huvudböcker 1942 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv. Se även förordet till Oldebergs arbete.

²⁷ Huvudböcker 1929–31 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv; E. Gjerstad t. AAJ 29/6 1934.

arkeologisk forskning kan nämnas 5 000 kr till Svenska Rominstitutets vänner i samband med föreningens stiftande 1946.²⁸

Till de folkminnesforskare som erhöll understöd hör Carl Wilhelm von Sydow. Inte minst vann von Sydow ett namn som beowulforskare. Hans studier över beowulfsången började 1908 förklarade han i ett brev till Johnson åtta år senare. För att fullfölja dem och kunna publicera resultaten av sina forskningar behövde han 15 000 kr. Av denna summa bidrog Johnson med 1 000 kr.²⁹ 1941 fick landsmålsarkivet i Uppsala 1 500 kr för undersökningar av byars, bruks och industriers traditioner.³⁰ En lika stor summa pengar överlämnades samtidigt till Hyltén-Cavallius-stiftelsen vid Lunds universitet. Pengarna var avsedda att användas för samma ändamål.³¹

Också juridisk och samhällsvetenskaplig forskning understöddes. Men det var inte fråga om samma omfattande stöd som det som gick till humaniora. En av dem som fick hjälp var filosofie doktorn och socialpolitikern Moritz Marcus. I samband med ett utredningsuppdrag i början av 1930-talet för Handels- och sjöfartsnämnden om Stockholms kommersiella uppland kunde Marcus utkvittera ett mindre penningbidrag. Han behövde pengarna för att bearbeta primärmaterialet hos tullen i syfte att ge en bild av den svenska "exporttrafikens dirigering". Här låg det dock direkt i Johnsons intresse att Marcus kunde genomföra undersökningen eftersom han var ordförande i den kommitté inom vilken utredningsuppdraget utfördes.³²

Herbert Tingstens "Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen" som utkom 1944 tillhör standardverken i modern svensk historia. Axel Ax:son Johnson sköt till 2 000 av de 13 000 kr som författaren erhöll för egen räkning och till excerperingshjälp.³³ Svenska kriminalistföreningen arrangerade i maj 1947 ett nordiskt kriminalistmöte i Stockholm. Vid mötet tog man upp en rad frågor av stort allmänt intresse. Särskilt diskuterades friare behandlingsformer för lagöverträdare och kriminologisk forskning och utbildning. Johnson bidrog med 1 000 kr till mötets anordnande.³⁴

Biologisk, geovetenskaplig och etnografisk forskning

Ett område som i hög grad fångade Axel Ax:son Johnsons intresse var biologisk och geovetenskaplig forskning. Denna forskning och etnografisk forskning understödde han frikostigt. En av orsakerna härtill var säkert att det i stor utsträckning var fråga om forskning som på ena eller andra sättet gällde Sydamerika. Johnsonlinjens trafik på denna del av världen gav Johnson stora möjligheter att bistå svensk sydamerikaforskning. Det är inte helt fel att påstå att Johnsonlinjen för svensk forskning om Sydamerika under de första decen-

²⁸ AAJ t. H. Beyer (Svenska institutets i Rom vänner) 18/7 1946, H. Beyer t. AAJ 30/8 1946.

²⁹ Huvudböcker 1917–19 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv; C. W. von Sydow till AAJ 29/12 1916, 10/2, 25/4, 21/6 1917.

³⁰ D. Strömbäck t. AAJ 29/4 1941, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 2.

³¹ AAJ t. N. Vult von Steyern 7/4 1941, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 3; N. Vult von Steyern t. AAJ 8/4 1941; huvudböcker 1941 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

³² M. Marcus t. AAJ 26/3 1931; M. Marcus, *Stockholm som handels- och sjöfartsstad. Anteckningar till frågan om Stockholms kommersiella uppland*, Sthlm 1942, s. 7 f.

³³ V. Lundvik t. AAJ 4/11 1942, 4/12 1944, AAJ t. V. Lundvik 13/11 1942, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 3; huvudböcker 1942 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

³⁴ K. Schlyter t. AAJ 12/5 1947, N. Beckman t. AAJ 12/5 1947, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 8.

nierna av det här århundradet hade samma betydelse som en gång Ostindiska kompaniet haft för Linnés lärjungar och deras forskningsresor till Asien.³⁵

Den svenska vetenskapliga aktiviteten i Sydamerika har varit imponerande. Linnélärjungen Peter Löfling var den förste botanisten med vetenskaplig utbildning som besökte Sydamerika. Han kom att följas av tre andra av Linnés lärjungar, nämligen Daniel Rolander, Daniel Solander och Anders Sparrman. Bland de svenskar som under 1800-talet verkade i Sydamerika bör först nämnas A. F. Regnell. Han var kirurg och gynekolog men kom att vinna berömmelser som botanist. Han upptäckte flera växtarter, bl. a. släktena Regnellia och Regnellidiana. Andra kända svenska utforskare av den sydamerikanska floran under 1800-talet var G. O. Malme, C. Lindman och Nils Johan Andersson.³⁶

Efter de nu nämnda forskarna följde en rad svenska vetenskapsmän inom såväl botaniken som andra discipliner. Många av dem understöddes av Axel Johnson senior och junior. Intresset för forskning om Sydamerika hade den andre Johnson delvis ärvt av sin far. Det har sitt intresse att se vad sekreteraren i Svenska sällskapet för antropologi och geografi professor Gunnar Andersson skriver om Axel Johnson i en nekrolog i sällskapets tidskrift *Ymer*.³⁷ "Det är ej längre sedan än vid den fest, med hvilken vårt Sällskap firade trettioårsdagen av Vegas återkomst, som generalkonsul Johnson för den, som skrifver dessa rader, under ett längre samtal utvecklade den tacksamhetsskuld, hvaruti han själv stod till den geografiska vetenskapen." Axel Johnson hade sagt till Gunnar Andersson å propos sitt intresse för affärer på Sydamerika att affärsmännen inte hade "tillräckligt reda på naturmöjligheterna". Han hade därför försökt skaffa geografisk litteratur och där denna inte räckt till skickat ut sådana som skulle ta reda på det som intresserade honom. Axel Johnsons "ångbåtsled till Sydamerika blef", fortsätter Andersson, "— — genom den frikostighet, med hvilken densamma alltid ställdes till disposition för svenska forskare och deras samlingar, ett utomordentligt viktigt medel att befrämja den på senare år så hastigt uppblomstrande forskningen inom Sydamerika. Sedan Otto Norden-skjöld 1895 började, har denna världsdel varit ett af de oftast sökta målen för de yngre svenska naturforskare och etnografer, som velat ut och se och utforska ett aflägsset och föga känt stycke af världen. För alla har generalkonsul Johnson varit en god rådgifvare, en frikostig mecenat, såväl när det gällt fria biljetter och frakter som när det gällt direkta understöd." Efter Axel Johnsons död överlämnade hans efterlevande till uppfyllande av makens och faderns önskningar bl. a. 100 000 kr till Stockholms högskola. Pengarna skulle användas som bidrag till upprättandet av en professur i geografi.³⁸

Säkert inspirerades Axel Ax:son Johnson av sin far till insatser för forskningen och då i synnerhet den om Sydamerika. Vi har tidigare nämnt några av de arkeologer till vars forskningar understöd gavs. Också svensk arkeologisk forskning i Sydamerika blev föremål för Johnsons stöd. Efter en forskningsresa till Mexico och Panama skrev Hanna Rydh Munck af Rosenschöld från Östersund, där hennes make var landshövding, den 28 augusti 1934: "Först nu har jag på

³⁵ Jfr betr. Ostindiska kompaniet och Linnés lärjungar bl. a. T. Frängsmyr, *Ostindiska kompaniet. Människorna, äventyret och den ekonomiska drömmen*, Sthlm 1976, s. 137 ff.

³⁶ M. Rogberg, *Svenskar i Latinamerika. Pionjäröden och nutida insatser*, Örebro 1954, s. 109 ff.

³⁷ *Ymer* 1910, häfte 2, s. 194 ff.

³⁸ *Svenska Dagbladet* 30/10 1910.

allvar kommit hem från min långa, underbara resa, och när tankarna gå till allt det myckna skiftande och utomordentligt intressanta jag upplevt, är det i första hand med den största tacksamhet jag tänker på det storartade tillmötesgående som från Generalkonsulns sida visats mig. När jag efter den verkligt ansträngande slutsputten över Centralamerika till Mexico och åter till Panama kom ombord på m/s Axel Johnson, då kände jag mig redan hemma. Jag blev också där omhändertagen med samma älskvärdhet som på 'Valparaiso' och 'Suecia', varför 'Johnsonbåtarna' alltid komma att inta en framskjuten plats i minnena från min Sydamerikafärd."³⁹ Ett resultat av Hanna Rydhs resa blev "Bland fornminnen och indianer" som utkom 1934. Också arkeologen och etnografen Stig Rydén hade möjlighet att resa fritt till Sydamerika på Johnsonlinjens fartyg. Han fick dessutom – liksom många andra – sina samlingar hemtransporterade till Sverige.⁴⁰ Forskningsresultaten publicerades bl. a. i "Chaco. En resa bland fornlämningar och indianer i argentinska och bolivianska Chaco" (1936), "Contributions to the Archaeology of the Rio Loa Region" (1944) och "Archaeological Researches in the Highlands of Bolivia" (1947). Av andra arkeologer som kunde glädja sig åt fria resor kan nämnas Eric Bohman som 1912 reste med s/s Annie Johnson från Göteborg till Buenos Aires. Boman slutade sin bana som chef för den arkeologisk-etnografiska avdelningen vid naturhistoriska riksmuseet i Buenos Aires.⁴¹

Av de botanister som Axel Ax:son Johnson gav sitt stöd var Carl Skottsberg den främste. Han gjorde utomordentligt viktiga insatser för utforskandet av växtvärlden i Antarktis, Stilla havet och Sydamerika och företog en rad forskningsfärder till dessa delar av världen. Den första expeditionen han deltog i var Otto Nordenskjölds sydpolsexpedition 1901–03. Skottsberg hade understötts redan av den förste Johnson. I ett brev till sonen säger han sig minnas faderns frikostighet med största tacksamhet. Frikostigheten hade gällt den av Skottsberg ledda magellansexpeditionen 1907–09 till Patagonien, Eldslandet, Falklandsöarna, Sydgeorgien, Chiloé och Juan Fernandezöarna. 1916–17 ledde han den zoologisk-botaniska pacificexpeditionen till Juan Fernandezöarna, Påskön och Chile. Han själv och expeditionens medlemmar beviljades fri resa med Johnsonlinjen. Sin sista forskningsresa till Sydamerika företog Skottsberg i sin hustrus sällskap 1954–55. Ombord på m/s Bolivia reste han i november till Chile. Hemfärden företogs ombord på m/s Paraguay. Båda fartygen ägdes av Rederiaktiebolaget Nordstjernen.⁴²

Docenten Ivar Homgren och fil. mag. Otto Heilborn vid Stockholms högskola beviljades 1919 fri resa till Sydamerika för växtgeografiska, ekologiska och biologiska studier i de ecuadorianska Anderna.⁴³ Likaledes reste docenten i botanik vid Uppsala universitet Erik Asplund fritt på Johnsonlinjens fartyg.⁴⁴ Han företog 1920–21 en expedition till Bolivia. Resultatet av Asplunds floristiska studier redovisades i arbetet "Contributions to the Flora of the Bolivian

³⁹ H. Rydh Munck af Rosenschöld t. AAJ 28/8 1934.

⁴⁰ S. Rydén t. AAJ 8/3 1932, 23/2 1933, 23/6 1938, odat. tack, AAJ t. S. Rydén 17/3 1933; O. Sylwan t. AAJ 22/5 1932, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1.

⁴¹ Liggare över fripassagerare 1905–19, RN:s arkiv (Passageraravd.).

⁴² C. Skottsberg t. AAJ 14/6 1910, 5/3, 7/3, 25/7 1916, 28/7, 10/12 1917, 8/7 1955, I. Skottsberg t. AAJ 17/11 1954, AAJ t. C. Skottsberg 9/4 1938.

⁴³ I. Holmgren o. O. Heilborn t. AAJ 5/6, 18/8, 21/8 1919, I. Holmgren t. AAJ 22/4 1921.

⁴⁴ E. Asplund t. AAJ 9/4, 6/6 1920.

Andes" (1926). När en av eleverna till föreståndaren vid riksmuseets botaniska avdelning professor Eric Hultén 1946 företog en vetenskaplig resa till Argentina, Chile och Ecuador understöddes han med 1 000 kr avsedda att användas till båtbiljetten. Själv hade Hultén knappt 15 år tidigare fått hjälp i samband med en forskningsresa till Alaska om vars flora han publicerade flera böcker.⁴⁵ En botanist som gjorde många forskningsresor till olika delar av världen var Per Dusén. Bl. a. bedrev han botanisk forskning i Sydamerika vid olika tillfällen och hemförde därifrån stora samlingar till Sverige. Dusén åtnjöt flera gånger fri resa på Rederiaktiebolaget Nordstjernans fartyg. Av Duséns brevväxling med Axel Ax:son Johnson framgår att den senare emellanåt kunde kräva gentjänster av dem han understödde. I ett brev daterat den 11 maj 1915 i Iacarehy i södra Brasilien rapporterar Dusén om det s.k. thunska malmfältet att han funnit detta värdelöst. I ett brev den 24 juni samma år har han däremot mer positiva besked om en skifferfyndighet. "För att få klargjort", skriver han, "om skifferens oljehalt är tillräckligt hög, för att medge en lönande brytning och destillering, var jag betänkt på att medtaga hem en profsändning på c. 100 kg." På kontoret i Stockholm har Johnson eller någon av hans medarbetare strukit för stycket i marginalen.⁴⁶

Botanisk forskning på andra håll än i Sydamerika fick också sin beskärda del av de bidrag Axel Ax:son Johnson utdelade. Den tidigare nämnde Gunnar Andersson erhöll sålunda tillsammans med sin bror 5 000 kr till ett växtgeografiskt verk över Sverige. 1914 överlämnade Andersson till Johnson ett av resultatet av sina och ett antal andra botanisters växtgeografiska studier, nämligen "Stockholmstraktens växter" (1914). Enligt ett följebrev hade arbetet väsentligen honom själv till upphovsman. Visserligen hade det "icke direkt men dock i afsevärd mån indirekt", skriver Andersson, tillkommit "genom det stöd och det intresse" som Johnson visat.⁴⁷ Föreståndaren för lantbruksakademiens växtfysiologiska anstalt professor Jakob Eriksson fick 1917 och 1919 sammanlagt 5 000 kr.⁴⁸

Ännu mot slutet av sitt liv visade Axel Ax:son Johnson intresse för svensk forskning om Sydamerika. Året före sin bortgång 1958 skänkte han 10 000 kr till Ibero-amerikanska biblioteket vid handelshögskolan i Stockholm.⁴⁹ 1953 beviljade han fri resa Göteborg–Buenos Aires för två deltagare i dåvarande docenten Lars Brundins limnologiska och botaniska expedition till Andernas bergssjöar. Expeditionen medgavs också rätt att fritt ta med utrustning. Syftet med den brundinska expeditionen var att undersöka växt- och djurlivet i nämnda sjöar och jämföra detta med livet i sjöar på norra halvklotet. Därigenom hoppades man att lägga en fastare grund för bedömningen av sjöarnas produktion av fisknäring och möjligheter att nära jordens ökande befolkning.⁵⁰

Till de zoologer som understöddes hörde Douglas Melin och Walter Kaudern. Melin företog 1923 en naturvetenskaplig resa till Amazonas. I förordet till boken "I Amazonas urskogar. Skildringar från en forskningsfärd i Brasilien"

⁴⁵ E. Hultén t. AAJ 21/11 1931, 19/9 1946, AAJ t. E. Hultén 30/11 1931, 24/9 1946. Brevet från AAJ till Hultén 17/11 1931 i AAJ:s arkiv, ser. B1A, vol. 20.

⁴⁶ P. Dusén t. AAJ 21/12 1911, 25/12 1914, 11/5, 24/6 1915.

⁴⁷ G. Andersson t. AAJ 20/4 1913, 21/4 1914; huvudböcker 1911–16 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁴⁸ Huvudböcker 1917–19 (Gåvor o. årsavg.).

⁴⁹ Huvudböcker 1957 (Gåvor), RN:s arkiv (Ekonomiavd.).

⁵⁰ L. Brundin t. AAJ 2/1 1953, 20/10 1954, A. Björklund t. L. Brundin 28/2 1953.

(1929) prisar han Axel Ax:son Johnson. "Av privata donatorer vilka med frikostig hand", heter det, "understött vårt företag, känna vi oss särskilt tack-samma mot — — — generalkonsul Axel Ax:son Johnson, Stockholm, vilken — — — inte bara beviljat fraktfrihet för utrustning och samlingar utan även låtit oss själva åtnjuta en avsevärd nedsättning av biljettpreiser på sina bekväma, ytterst eleganta motorfartyg till Sydamerika." Kaudern anträdde 1916 en djur-geografisk och zoologisk expedition till Celebes. Johnson gav honom ett bidrag på 1 000 kr.⁵¹ En annan zoolog som fick stöd var Nils Gyldenstolpe. Han företog i sin ungdom tillsammans med geologen Bertil Högbom en forsknings-resa till Siam. Högbom har i en rad brev berättat om expeditionen. Gyldenstolpe publicerade 1913 de zoologiska resultaten i "Birds Collected by the Swedish Zoological Expedition to Siam 1911—1912". 1916 följde, sedan han ånyo varit i Siam, "Zoological Results of the Swedish Zoological Expedition to Siam 1911—1912 and 1914—1915: I. Snakes, IV. Birds, V. Mammals". Högbom publicerade 1914 "Färder i Siam". Till Gyldenstolpes och Högboms siamesiska studier anslåg Axel Ax:son Johnson drygt 25 000 kr. Troligen inverkade det att han liksom sin far var Siams generalkonsul i Sverige. Bertil Högbom var anställd som geolog hos A. Johnson & Co. åren 1914—18. Han efterträddes av brodern Ivar som för Johnsonkoncernens räkning genomförde en rad geologis-ka undersökningar.⁵²

Den i särklass mest framstående av de geologer som Axel Ax:son Johnson understödde var Gerhard De Geer. Denne gjorde banbrytande insatser inom flera grenar av geologien. Särskilt känd blev han som kvartärgeolog. Han upprättade en exakt geokronologi genom att mäta årsvarven hos de varviga lerorna från den kvartära istiden. Sina forskningsresultat publicerade De Geer i ett otal skrifter. I en festskrift till Axel Ax:son Johnson på dennes 60-årsdag skrev han att Johnson "städse haft öppen blick och hand för lovande forsk-ningsföretag". Han framförde också "ett djupt och hjärtligt tack från alla de forskare, vilkas arbeten han [dvs. Johnson] så välvilligt möjliggjort eller främ-jat".

Gerhard De Geer drog själv flera gånger nytta av Axel Ax:son Johnsons välvilliga inställning till den geologiska forskningen. Genom stora bidrag från bl. a. Johnson blev det möjligt för De Geer, sedan han 1924 lämnat sin profes-sur vid Stockholms högskola, att upprätta ett geokronologiskt institut.⁵³

Axel Ax:son Johnsons stora intresse för den geologiska forskningen kanske delvis kan förklaras av hans engagemang i gruvnäringen och av att han hade användning för geologer.⁵⁴ A. Johnson & Co. drev sedan den förste Johnsons tid gruvprospektering.⁵⁵ När Axel Ax:son Johnson i samband med ett stort

⁵¹ Huvudböcker 1911—16 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁵² N. Gyldenstolpe t. AAJ 19/12 1911, B. Högbom t. AAJ 11/12, 22/12 1911, 12/1, 22/1, 10/2, 24/3 1912; korrespondens mellan I. Högbom och AAJ; lista över gåvor i AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1; huvudböcker 1911—16, AAJ:s arkiv; O. Franzén, Ivar Högbom, *SBL* 19, Sthlm 1971—73, s. 667—669.

⁵³ L. von Post, Gerhard Jakob De Geer, *SBL* 10, Sthlm 1931, s. 550—567; G. De Geer, Axel Ax:son Johnson och naturforskningen, *Axel Ax:son Johnson på sextioårsdagen 19 25/7 36*, Sthlm 1936; Stockholms högskola (E. Kinander) t. AAJ 17/6 1924, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 3; huvudböcker 1926—28, 1929—31, 1939 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv; lista över gåvor o. G. De Geer t. AAJ 24/8 1932, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1.

⁵⁴ Se betr. engagemanget i gruvnäringen *Till generalkonsul Axel Ax:son Johnson 25 juli 1946* (festskrift på 70-årsdagen), Sthlm 1946, passim.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 10.

vägprojekt som Johnsonkoncernen på 1930-talet genomförde i Rumänien behövde en geolog för vissa undersökningar vände han sig till De Geer med begäran om lämpligt namn.⁵⁶

En annan av de geologer som fick hjälp var Carl C:zon Caldenius. 1925–28 bedrev Caldenius geokronologiska forskningar i Patagonien och Chile. Efter ankomsten till Buenos Aires i juli 1925 tackade han för ”det älskvärda tillmötesgående” som visats honom och hans medföljande hustru. Tydligt hade resan gjorts på något av Johnsonlinjens fartyg. Caldenius fick också bidrag till publiceringen av sina forskningsresultat.⁵⁷

Geologen och geografen Erik Ljungner blev 1948 professor i naturgeografi vid Lunds universitet. Under åren 1927–31 hade han varit förste statsgeolog i Argentina. Därefter ledde han en forskningsexpedition i Patagonien. 1933 beviljades han och hans hustru femtio procents rabatt vid hemresan till Sverige.⁵⁸ Sedermera professorn i paleontologi och historisk geologi vid Uppsala universitet Carl Wiman fick bidrag till forskningar på Spetsbergen.⁵⁹ Till lektor Ivar Sefves paleontologiska expedition till Bolivia lyckades Wiman utverka 1 000 kr. Han hade dock begärt 5 000 av de 13 000 kr expeditionen beräknades kosta. Å andra sidan reste Sefve fritt.⁶⁰ 1944 skänkte Johnson 1 500 kr till utgivning av ”Geologiska föreningens i Stockholm förhandlingar”. Tidskriften som startats 1872 hade sedan länge tjänat som ett synnerligen värdefullt fackorgan för geologerna. Bidraget var mycket välkommet eftersom Geologiska föreningen befann sig i ekonomiskt trångmål.⁶¹

Också den geografiska forskningen tillhörde de vetenskaper Johnson intresserade sig för. Nils Pallin deltog 1920–21 som kartograf i Otto Nordenskiöld's expedition till västra Patagonien och åtnjöt i samband därmed fria resor med Johnsonlinjen.⁶² Svenska sällskapet för antropologi och geografi fick i början av 1920-talet årliga bidrag på 5 000 kr till publicering av tidskriften ”Geografiska annaler”. Bidraget gavs mycket tack vare Sven Hedins goda kontakter med Axel Ax:son Johnson. I festskriften på den senares 60-årsdag skriver Hedin att Johnson hjälpte honom att förverkliga en dröm ”då Geografiska sällskapets styrelsemedlemmar år 1919 dryftade möjligheten att grunda en svensk geografisk tidskrift av vetenskaplig karaktär, en skrift som skulle bära namnet ’Geografiska annaler’ — — —”. Hedins artikel i festskriften bär för övrigt titeln ”Axel Ax:son Johnson — mecenaten”. Efter att inledningsvis i storvulna ordalag ha prisat festföremålets insatser för industri och handel skriver Hedin: ”Man skall icke heller glömma Axel Ax:son Johnsons vackra och betydelsefulla insatser som mecenat inom snart sagt alla kulturlivets områden.”⁶³

Svenska sällskapet för geografi och antropologi tog 1943 initiativet till ett stort atlasverk över Sveriges natur, befolkningsförhållanden, kultur och näring-

⁵⁶ G. De Geer t. AAJ 6/4 1932.

⁵⁷ C. C:zon Caldenius t. AAJ 12/7 1925.

⁵⁸ AAJ t. E. Ljungner 15/8 1933.

⁵⁹ C. Wiman t. AAJ 5/6 1913; huvudböcker 1911–16 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁶⁰ C. Wiman t. AAJ 1/10 1919, 24/1, 15/3, 30/3 1919; huvudböcker 1920–21 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv; liggare över fripassagerare 1919–27, RN:s arkiv (Passageraravd.).

⁶¹ AAJ t. O. Ödman 18/4 1944; O. H. Ödman t. AAJ 15/4, 24/4 1944, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 4.

⁶² H. N. Pallin t. AAJ 15/9 1920, 17/5 1921.

⁶³ A. Lagerqvist (Sv. sällsk. f. antrop. och geogr.) t. AAJ 23/2, 19/12 1922; huvudböcker 1917–19, 1920–21, 1922–24 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv; S. Hedin, a. a.

ar. Atlasen började utkomma 1953 under titeln "Atlas över Sverige". 1971 hade den fullföljts. Det första exemplaret överlämnades på Vegadagen till kung Gustaf VI Adolf. "Det är ett verk som i eminent grad berör svenska folket", skrev professor Hans W:son Ahlmann i en understreckare i Svenska Dagbladet. För att utge verket hade krävts bidrag från en rad olika håll. Axel Ax:son Johnson var en av dem som hade bidragit. Han utlovade vid arbetets påbörjande ett bidrag på 30 000 kr.⁶⁴

En av Sveriges mest namnkunniga geografer och geologer var Otto Nordenskjöld. Hans morbror Adolf Erik Nordenskiöld vann bl. a. berömmelse genom att med ångfartyget Vega, fört av dåvarande löjtnanten Louis Palander, segla från Atlanten till Stilla havet utmed Asiens nordkust. Nordenskjöld som 1905 blev professor i geografi och etnografi vid Göteborgs högskola företog en rad forskningsexpeditioner till Sydamerika. Hans forskningsresor gick också till Alaska, de antarktiska regionerna och Grönland. Inspirerad av sin morbror hade han tidigt klart för sig vad han ville inrikta sina studier och sitt liv på. "Redan mycket tidigt", har han skrivit, "var jag starkt intresserad av allt som rörde resebeskrivningar och avlägsna länder samt kartor och redan då var det min önskan att inrikta mina framtidsstudier så att jag en gång skulle kunna erhålla arbeten på dylika sätt."⁶⁵

När Nordenskjöld ett par år efter första världskriget planerade en expedition till Sydamerika vände han sig till Axel Ax:son Johnson och begärde fria resor med Johnsonlinjen. Han förklarade sig samtidigt villig att som en gentjänst "närmare studera en eller annan fråga, vare sig rörande från svensk synpunkt intressanta produktionsförhållanden i allmänhet, eller någon särskild fråga". Nordenskjöld redovisade personligen för Johnson sina planer och erhöll i samband därmed löfte om fria resor. Dessutom ställdes ekonomiskt stöd i utsikt om han utförde en del gruvundersökningar. Den viktigaste delen av expeditionen ansåg Nordenskjöld vara att studera isregionerna i Patagonien. Under densamma kom också att bedrivas geografiska studier i Peru och viss etnografisk forskning. Bl. a. utarbetades två profiler av Kordillererna. Sydamerikae expeditionen 1920 – 21 blev Nordenskjölds sista stora forskningsresa.

1920 – 21 företog Axel Ax:son Johnson själv en resa runt Sydamerika tillsammans med sin familj. I första hand var det en rekreationsresa, skriver brodern Helge i ett brev. Men helt kunde han inte koppla bort tankarna på koncernens affärer. Ombord på m/s Buenos Aires skrev han ett intressant brev till Nordenskjöld som visar att han tagit dennes erbjudande om att få vissa undersökningar utförda på allvar. Med sig till Sydamerika hade han geologen Ivar Högbom. Bl. a. läser vi i brevet: " — — — och utan tvifvel finnes det mycket att göra i Peru i mineral, då landet är synnerligen rikt därpå. Dr. Högbom är fortfarande med mig, men lämnar mig nu i Guayaquil och reser tillbaka till Chile och Buenos Aires, men stannar på vägen i Lima och antagligen äfven i La Paz, och får han då närmare se på de järnmalmsfyndigheter Ni haft vänligheten omnämna. Någon olja hafva vi ännu ej lyckats komma öfver vid kusten, ej heller några oljeskiffrar som kunna anses vara lämpliga, utan leta vi fortfarande efter någon som i det afseendet kan fylla vårt behof, så att vi blifva oberoende af Standard

⁶⁴ Å. G. Wikman (Sv. sällsk. f. antrop. o. geogr.) t. AAJ 25/4 1944, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 8; huvudböcker 1944, 1958 (Gåvor), RN:s arkiv (Ekonomiavd.); *Svenska Dagbladet* 17 augusti 1971.

⁶⁵ W. Odelberg, Nils Otto Gustaf Nordenskiöld, *SBL*, häfte 132, Sthlm 1990, s. 277 – 283.

Oil. Jag hoppas att Ni vänligen vill meddela Eder med Dr. Högbom om Ni under Eder resa påträffar något som kan vara af intresse för mig.” Johnson försökte, som synes, att också för egen del få ut något av understödet till den nordenskjöldska expeditionen. Att bli oberoende av Standard Oil Co. var viktigt för honom. Senare under 1920-talet var priset på dieselolja något som ofta återkom i hans korrespondens med affärskontakter i USA.⁶⁶

Efter hemkomsten sände Nordenskiöld en promemoria till Johnson med titeln ”PM rörande förbättringar i den svenska sjöfartsförbindelsen med Peru”. Av länderna i Sydamerika stod Peru, ansåg Nordenskiöld, i ekonomisk betydelse endast efter Argentina och Brasilien. Rikedomerna på metall och mineral var stor, där fanns ”en talrik och duktig arbetarebefolkning” och ”de ledande klasserna” var ”mera energiska och arbetsamma än i flertalet sydamerikanska stater”. Nordenskiöld kom med flera förslag till förbättringar av Johnsonlinjens agentur i Lima-Callao som han — inte minst med tanke på utvecklingsmöjligheterna — ansåg fungera alltför dåligt.⁶⁷

Den 18 november 1921 höll Nordenskiöld föredrag i Svenska sällskapet för antropologi och geografi om sin sydamerikanska resa. ”För den svenska vetenskapen,” sade han, ”var största delen av världsdelen 1897 ett okänt område, medan efteråt svenska expeditioner arbetat i nästan alla dessa stater, och för att nämna blott en sak ännu, vilken fullständig revolution har ej åstadkommits i våra förbindelser dit ut genom Johnsonlinjens upprättande, ej blott för vår handel med Sydamerika utan ock för de vetenskapliga forskare, som år efter år genom rederiets välvilja fritt fått göra sina resor med dessa präktiga fartyg.”⁶⁸

Etnografisk forskning tycks ha varit en av de vetenskapsgrenar som intresserade Axel Ax:son Johnson allra mest. Åtskilliga etnografer vände sig till honom med begäran om stöd. Framför allt gäller detta de etnografer som studerade sydamerikanska förhållanden. Till de mer namnkunniga hörde Otto Nordenskiölds kusin Erland Nordenskiöld, son till den berömde Adolf Erik Nordenskiöld. Erland Nordenskiöld började som zoolog men övergick så småningom till etnografien. Under sina första två expeditioner till Sydamerika — den första ägde rum 1899 — var han inriktad på zoologiska observationer. Men under den andra som gick till det bolivianska Chaco väcktes Nordenskiölds intresse för de sydamerikanska indianernas kultur. Han kom därefter att genomföra en rad expeditioner till Sydamerika för etnografiska studier. Nordenskiöld hemförde rika samlingar till Sverige. Sina forskningsresultat publicerade han i en mängd vetenskapliga skrifter. Han gav också ut flera populärvetenskapliga böcker och spred kännedom om de sydamerikanska indianernas kultur genom en uppskattad föredragsverksamhet. 1923 erhöll Erland Nordenskiöld en personlig professur i allmän och jämförande etnografi vid Göteborgs högskola. Han hade sedan 1913 varit intendent vid Göteborgs museums etnografiska avdelning vars sydamerikanska samlingar han med stor skicklighet byggde upp.⁶⁹

Erland Nordenskiöld understöddes i sina forskningar redan av den förste

⁶⁶ O. Nordenskiöld t. AAJ 10/11, 27/12 1919, 4/2, 16/2, 15/3, 21/4, 2/5, 30/5, 4/6 1920, AAJ t. O. Nordenskiöld 30/11 1920. Se betr. AAJ:s resa till Sydamerika och oljepriserna Högborg, a. a., s. 122 ff. o. 218 f.; huvudböcker 1920—21 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁶⁷ Bilaga till O. Nordenskiöld t. AAJ 20/6 1921.

⁶⁸ Föredraget tryckt i *Ymer* 1921, s. 227—253.

⁶⁹ S.-E. Isacson, Nils Erland Herbert Nordenskiöld, *SBL*, häfte 132, Sthlm 1990, s. 283—289.

Johnson.⁷⁰ Samma år som han blev intendent vid Göteborgs museum genomförde han tillsammans med sin hustru en forskningsresa i Bolivia. Resan beskrevs i "Forskningar och äventyr i Sydamerika" som utkom 1915. Till Sydamerika kom han ombord på ett av Johnsonlinjens fartyg. Han hade också fått ett ekonomiskt stöd på 5 000 kr.⁷¹ "Forskningar och äventyr i Sydamerika" tillägnades minnet av generalkonsul Axel Johnson "tack vare vilkens energi och initiativ", skriver Nordenskiöld i förordet, "svenska industrialster, svenska affärsmän och svenska forskare kunna resa under svensk flagg till Sydamerika". Till dem han i förordet tackar för att ha möjliggjort expeditionen hör inte bara Axel Ax:son Johnson utan även dennes bror Helge.

1919 utkom "An Ethno-Geographical Analysis of the Material Culture of Two Indian Tribes in the Gran Chaco". Arbetet ingår som del 1 i "Comparative Ethnographical Studies" i vilken serie en stor del av Nordenskiölds forskningsresultat samlades. I förordet tackas Axel Ax:son Johnson för det stöd han givit författaren. Nordenskiöld hade beviljats ett anslag på 15 000 kr. Detta var också avsett för del 2 av "Comparative Ethnographical Studies" som utkom 1920 under titeln "The Changes in the Material Culture of Two Indian Tribes under the Influence of New Surroundings." Tionde och sista delen av serien utgavs postumt 1938. Första delen utkom först på tyska (1918) och 1929 på franska.⁷²

Det kan vara värt att citera vad Nordenskiöld skriver i förordet till del 2 av Comparative Ethnographical Studies. Det heter däri: "As I mentioned in the preface to the First Part of this work, the expenses of publication have been defrayed by Consul-General Axel Ax:son Johnson, Esq., of Stockholm, to whom I have taken the liberty of dedicating this, the second part of my book, as a small token of my appreciation of the interest and kindness he has shown towards my South American researches. I also mentioned in the earlier preface that Consul-General Johnson has in every way tried to further Swedish researches in South America, above all by granting free passages to all the Swedish explorers visiting that continent on board his comfortable and stately ships."

När den tjugoförsta amerikanistkongressen 1924 hölls i Göteborg begärde Nordenskiöld reduktion av biljettpiserna och fribiljetter på Johnsonlinjens fartyg för ett antal av deltagarna vilket också beviljades. Nordenskiöld erhöll stöd också vid flera andra tillfällen än de nu nämnda, både i form av fria resor och genom fri frakt för samlingar och föremål.⁷³

Den finlandssvenske sociologen m. m. professor Rafael Karsten ledde 1946 – 47 en finsk-svensk forskningsexpedition till Amazonas. Han anhöll i brev till Johnson om fri hemresa från Sydamerika. Om hans önskan den gången bifölls eller inte har inte kunnat fastställas. Men i samband med en tidigare expedition till Ecaudor hade han rest fritt på Johnsonlinjens fartyg.⁷⁴

⁷⁰ Jfr bl. a. förordet till *Indianlif i El Gran Chaco* (Sthlm 1910).

⁷¹ S.-E. Isacsson, a. a.; E. Nordenskiöld t. AAJ 24/5 1913; huvudböcker 1911 – 16 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁷² Huvudböcker 1917 – 19 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv; E. Nordenskiöld t. AAJ 7/12, 14/12, 27/12 1918, 20/8, 9/9, 2/10, 10/12 1919, 10/5 1920; S.-E. Isacsson, a. a.

⁷³ E. Nordenskiöld t. AAJ 23/5, 28/5 1919, 26/11 1923, 1/1, 1/2, 24/4, 29/7 1924, 8/3, 9/6 1926, 16/5, 22/5 1930, 13/3, 27/10 1931, 23/2 1932, AAJ t. E. Nordenskiöld 30/12 1923, 19/5 1930, 31/3 1931.

⁷⁴ R. Karsten t. AAJ 4/1 1947. Jfr förordet till R. Karsten, *Bland indianer i Ekvadors urskogar*, 1, Helsingfors 1920.

En etnograf som vid åtskilliga tillfällen erhöll stöd var Gustaf Bolinder. Denne som 1918 disputerade på avhandlingen "Ijcaindianernas kultur" genomförde ett stort antal forskningsresor till i första hand Sydamerika och Afrika. Sina forskningsresultat redovisade han inte bara i vetenskapliga skrifter utan också i föredrag och populärt hållna böcker. Han var 1935–36 professor vid universitetet i Bogotá. Redan till sin första sydamerikanska forskningsfärd då han i Colombia insamlade material till doktorsavhandlingen erhöll han bidrag från Johnson som också lät honom resa fritt på sina fartyg. I en populär skildring av expeditionen som han utgav 1916 under titeln "Det tropiska snöfjällets indianer" tackas bl. a. Johnson för att ha understött densamma.⁷⁵

Strax efter första världskrigets slut planerade Gustaf Bolinder en ny expedition till Sydamerika. Den här gången var avsikten att studera indianstammar i Panama, Colombia och Venezuela. Expeditionen ägde rum 1920–21. Även nu reste Bolinder fritt med Johnsonlinjen. Dessutom kunde han utkvittera ett kontant bidrag på 1 000 kr. Fria resor utlovades också när han 1933 började planeringen av ytterligare en expedition till Sydamerika. Kontanta medel ansåg sig Axel Ax:son Johnson dock inte kunna bistå honom med. Bolinder hade anhållit om 10 000 kr. "Till följd af den nu rådande depressionen", skriver Johnson, "då all sparsamhet på alla håll måste iakttagas, beklagar jag emellertid att ej kunna med något kontant bidrag underlätta Eder planerade expedition." Vid en sydamerikaexpedition 1936–37 beviljades Bolinders hustru som också var hans vetenskapliga assistent fribiljett. Men det visade sig att hennes biljett kunde bekostas med medel från colombianska staten. Bolinder gav prov på sin tacksamhet bl. a. genom att till Johnson skänka en del etnografiskt intressanta föremål. När det 1942 och 1953 var dags för nya forskningsresor till Sydamerika mottog han på nytt understöd.⁷⁶

Vi har tidigare framhållit att Axel Ax:son Johnson försökte göra sig oberoende av Standard Oil Co. och att han bad Otto Nordenskiöld att meddela sådant som kunde ha intresse. I samband med expeditionen 1920–21 ombads också Bolinder att tala om vad han erfor. Han rapporterade bl. a. omedelbart efter ankomsten till Sydamerika att han fått veta "att man nu i hela Colombia gör goda fynd av olja och att undersökningsexpeditioner ständigt äro ute för att söka finna olja".⁷⁷

Av övriga etnologer som fick stöd av Axel Ax:son Johnson kan nämnas C. V. Hartman och Henry Wassén. Hartman hade, inspirerad av sin far och farfar, Carl Johan och Carl Hartman, börjat inom botaniken men så småningom givit sig etnologien i kast och 1908 utnämns till professor vid riksmuseet. Museet utverkade genom hans försorg fri frakt med Johnsonlinjen av en totempåle från British Columbia.⁷⁸ Sedermera museichefen och professorn Henry Wassén fortsatte på 1930-talet det arbete som Erland Nordenskiöld påbörjat. 1934 beviljades han fri resa till Sydamerika. Sedan nationalbiblioteket i Lima i maj 1943 eldhärjats bidrog flera stater till bibliotekets rekonstruktion. I Sverige tog

⁷⁵ G. Bolinder t. AAJ odat., 10/6, 1/7 1914.

⁷⁶ G. Bolinder t. AAJ 7/4 1919, 9/3 1920, 17/7, 25/7 1933, 17/4, 5/5, 30/7 1936, 22/7 1942, 7/11 1953, 12/11, 22/11 1954, 5/3, 14/8 1955, AAJ t. G. Bolinder 21/7 1933, G. Lindblom t. AAJ 3/6, 11/6 1936, AAJ t. G. Lindblom 5/6 1936; liggare över fripassagerare 1905–19 o. 1912–45, RN:s arkiv (Passageraravd.); huvudböcker 1955 (Gåvor), RN:s arkiv (Ekonomiavd.).

⁷⁷ G. Bolinder t. AAJ 7/6 1920.

⁷⁸ C. V. Hartman t. AAJ 13/3 1923, AAJ t. C. V. Hartman 3/4 1923.

Wassén initiativet till en insamling av en vetenskaplig bokgåva som Johnson fraktfritt lät skeppa från Göteborg till Buenos Aires. När Wassén tillsammans med professorn i jämförande språkforskning Nils M. Holmer besökte Colombia för att fortsätta ett etnolingvistiskt forskningsprojekt reste de fritt med Johnsonlinjen.⁷⁹

Medicinsk forskning

Också företrädare för medicinsk forskning upprätthöll kontakter med Axel Ax:son Johnson. I hans korrespondens ingår brevväxling med bl. a. radiologen Gösta Forssell, radiofysikern Rolf Sievert, bakteriologen och venereologen John Reenstierna, njurläkaren m. m. Nils Alwall och tumörforskaren Bengt Sylvén. Gösta Forssell blev 1910 det då nyinrättade Radiumhemmets förste överläkare. För sin doktorsavhandling om magsäckens byggnad och funktion i belysning av anatomiska och röntgenografiska iakttagelser 1913 belönades han med Svenska läkaresällskapets jubileumspris. 1916 fick han en personlig professur i medicinsk radiologi. På sin 50-årsdag mottog Forssell från Johnson ett telegram med följande innehåll: "Uttryckande min beundran för Edert storartade livsverk anholder jag att på Eder femtioårsdag få framföra mina hjärtligaste lyckönskningar." Att Johnson verkligen kände beundran för Forssells arbete framgår inte minst av att han tecknade aktier för 5 000 kr i "Gösta Forssells jubileumsfond". Fonden inrättades i samband med Forssells 65-årsdag 1941 för att stödja radiologisk forskning och den av festföremålet startade tidskriften "Acta Radiologica". Johnson blev 1943 ledamot i fondens styrelse. När Forssell 1946 fyllde 70 år gav Johnson 5 000 kr till fonden. I övrigt kan nämnas att han efter framställan av Forssell stödde den andra internationella radiologkongressen genom att ge en garanti upp till ett belopp av 1 000 kr för kostnaderna för kongressen.⁸⁰

Rolf Sievert erhöll 1941 en då nyinrättad professur i radiofysik vid Karolinska institutet. Han var bl. a. expert på röntgen- och radiumstrålarnas biofysik. Tillfälle att lära känna Axel Ax:son Johnson fick han i styrelsen för "Gösta Forssells Forskningsfond". 1952 anordnades i Stockholm en internationell konferens för behandling av frågor om radiobiologi och strålskydd. Sievert utverkade från Johnson 5 000 kr för konferensens genomförande. Det var ungefär en fjärdedel av konferenskostnaderna och dubbelt så mycket som staten tillsköt. 1956 fick Sievert 5 000 kr i bidrag till en USA-resa. När han samma år sökte utverka pengar för att kunna omvandla en laboratorstjänst i radiobiologi till en personlig professur för innehavaren blev dock svaret nej. Intressant är det svar Johnson genom sin sekreterare gav Sievert. Det heter i svarsbrevet "att Generalkonsuln för närvarande är så överhopad med anhållanden om bidrag av olika slag, att han har måst begränsa denna del av sin verksamhet att gälla i första hand personer och institutioner, som stå honom

⁷⁹ H. Wassén t. AAJ 16/5, 4/6 1934, 2/2 1935, 3/11, 19/11, 13/12 1943, 25/2 1954, 10/9 1955, AAJ t. H. Wassén 10/12 1943, 29/3 1954, N. M. Holmer t. AAJ 2/4 1954.

⁸⁰ G. Forssell t. AAJ 13/6, 21/6 1927, 7/7 1943, AAJ t. G. Forssell 2/3 1926, 6/7 1927, 6/7 1928, 2/3 1946, AAJ t. G. Forssells forskningsfond 28/2 1942; A. af Jochnick t. AAJ 17/1 1941 m. fl. handlingar ang. G. Forssells forskningsfond i AAJ:s arkiv, Supplement; huvudböcker 1929–31, 1942, 1946 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

själv eller hans företag nära".⁸¹ Att även Axel Ax:son Johnson skulle ha betraktat sitt mecenatskap som en verksamhet är väl inte så troligt. Även om alltför mycket inte får läsas in i uttrycket tycks det ändå visa att han tog stödet till forskningen på stort allvar.

Sedermera professorn och överläkaren i Lund Nils Alwall fick i slutet av 1940-talet hjälp från Avesta Jernverk med att tillverka den första konstgjorda njuren i rostfritt stål. "Avesta-njuren" visade sig så småningom alltför tung och obekvämlig. Men man kan ändå konstatera att Axel Ax:son Johnsons intresse för Alwalls forskningar betytt mycket för dialysbehandlings utveckling.⁸² Vad gäller den medicinska forskningen bör också nämnas att Svenska läkaresällskapet vid ett par tillfällen fick stora summor pengar och att John Reenstierna 1928 beviljades ett anslag på 3 000 kr.⁸³ Till Bengt Sylvén återkommer vi strax.

Naturvetenskaplig och teknisk forskning

Naturligt nog låg naturvetenskaplig och teknisk forskning Axel Ax:son Johnson mycket varmt om hjärtat. Nobelpristagaren The Svedberg fick på 1930-talet utan kostnad stålgöt från Avesta Jernverk till en stor elektromagnet. När Svedberg i början av 1950-talet lät uppföra en cyklotron vid Gustaf Werners institut för kärnkemi i Uppsala vände han sig till Johnson med begäran om viss hjälp. Huruvida hjälp den gången beviljades har inte kunnat fastställas. Ett stort anslag gavs däremot till The Svedberg och dennes institution vid Uppsala universitet i samband med undersökningar som den tidigare nämnde Bengt Sylvén startade om förekomsten av högmolekylära estersvavelsyror och mastceller inom växande vävnader. Inte mindre än 47 000 kr ställdes till projektets förfogande.⁸⁴

1947 ledde den framstående astronomiprofessorn Bertil Lindblad en solförmörkelseexpedition till Brasilien. Johnson medgav fri resa för expeditionens medlemmar och fri transport av den vetenskapliga utrustningen.⁸⁵ Vidare fick Institutet för högspänningsforskning vid Uppsala universitet genom en frikostig donation på 75 000 kr från Johnson 1957 möjlighet att bygga ett eget hus till åskledarkontrollanstalten. Donationen täckte en fjärdedel av byggkostnaderna. Initiativtagare till nybygget var Harald Norinder som innehade en professur i elektricitetslära vid Uppsala universitet. En av hans specialiteter var åskforskning. Norinder har själv redogjort för bakgrunden till donationen. I samband med 200-årsminnet av Benjamin Franklins uppfinning av åskledaren höll Norinder ett föredrag i Vetenskapsakademien om Franklin. Bland åhörarna fanns Axel Ax:son Johnson och dennes maka Margaret. Efter föredraget tackade de Norinder. Fru Johnson tackade med orden: "Jag är född amerikanska och jag

⁸¹ R. Sievert t. AAJ 3/6 1948, 13/3 1951, 23/8 1952, 26/9, 20/10 1955, AAJ t. R. Sievert 6/5 1946, 20/8 1952, 28/12 1955 (gm Mait Jobs); huvudböcker 1952, 1956 (Gåvor), RN:s arkiv (Ekonomiavd.).

⁸² N. Alwall t. AAJ 22/1, 13/2, 11/12, 22/12 1948, 20/12 1953, N. Alwall t. AAJ 10/2, 14/12 1948; U. Bengtsson, Nils Alwall 7/10 1904 – 2/2 1986, *Kungl. Fysiografiska Sällskapets i Lund årsbok 1989–1990*, Lund 1990, s. 81–84.

⁸³ Huvudböcker 1954, 1958 (Gåvor), RN:s arkiv (Ekonomiavd.); huvudböcker 1926–28 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁸⁴ T. Svedberg t. AAJ 4/3 1946, 8/6 1951, PM av A. Björklund 28/6 1951, B. Sylvén t. AAJ 5/11 1946, AAJ t. B. Sylvén 31/8 1945, AAJ t. E. Berven 31/8 1945, 7/9, 23/10 1946, 13/1 1947, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 4; huvudböcker 1945 (Gåvor o. årsavg.).

⁸⁵ B. Lindblad t. T. Hjohlman 18/2 1947, T. Hjohlman (på AAJ:s uppdrag) t. B. Lindblad 17/3, 18/3 1947.

ber att få tacka professorn för föredraget och för vad som sagts om Franklin.” Norinder utbad sig då ett personligt sammanträffande med Axel Ax:son Johnson. Vid detta redogjorde han för en planerad byggnad för demonstrationer av åskskydd för allmänheten m.m. och berättade om sina ansträngningar att finansiera bygget. Efter redogörelsen yttrade Johnson: ”Vad skulle professorn säga, ifall jag lämnar 15 000 dollar för ändamålet?” Norinder tackade häpen för den storstilade gåvan som han naturligtvis mottog med stor tacksamhet.⁸⁶

Tekniska högskolan i Stockholm understöddes vid flera tillfällen. 1918 fick högskolan 10 000 kr som bidrag till ett anrikningslaboratorium. Till tackande av kostnaderna i samband med promotionshögtidligheterna våren 1944 överlämnades 1 000 kr till högskolan. För att främja undervisning och forskning i teknisk elektrokemi skänkte Johnson någon månad senare 5 000 kr. Ett lika stort belopp utbetalades till undervisning och forskning i kemisk teknologi. I samband med promotionsfesten i maj 1946 fick KTH ånyo 1 000 kr. 1946 beviljades högskolans rektor, professor Ragnar Woxén, fri hemresa med Johnsonlinjens m/s Bio-Bio efter att i USA ha studerat moderna universitets- och högskolebyggnader inför en utbyggnad av KTH.⁸⁷

Axel Ax:son Johnson blev 1942 förste hedersledamot i Ingeniörsvetenskapsakademien. Han visade stort intresse för akademiens verksamhet och lämnade den ett omfattande stöd. 1953 donerade han en summa på 100 000 kr avsedd att användas till skeppsbyggnadsteknisk forskning. 1944 hade han skänkt lika mycket till erinran om generaldirektören Waldemar Borgquists insatser. Borgquist hade varit akademiens preses under åren 1941–44. Axel Ax:son Johnson förklarar i ett brev att han gjorde donationen med hänsyn till dennes ”insatser till främjande av de ändamål, som Ingeniörsvetenskapsakademien gjort till sina, men även med hänsyn till det goda samarbete, som vi haft inom Dalälvens Vattenregleringsföretag och till Ditt arbete i övrigt för kraftförsörjningen”. Med stöd av den borgquistska donationen beslöt IVA att vartannat eller vart tredje år inbjuda en ledande person inom ingeniörsvetenskapen att i Stockholm hålla en offentlig föreläsning. Den första Axel Ax:son Johnsonföreläsningen hölls 1955 av Gustave Ailleret som ledde det nationaliserade franska kraftsystemet. Till sist kan nämnas att IVA 1920 fick 10 000 kr och att Axel Ax:son Johnson 1925 bidrog vid upprättandet av Enströmsfonden till minne av IVA:s förste verkställande direktör Axel Enström.⁸⁸

Metallografen och fysikern professor Carl Benedicks tillhörde de naturvetare och tekniker som fick stöd av Axel Ax:son Johnson. Vart och ett av åren 1941 och 1942 erhöll han 7 000 kr för metallografiska studier. 1945 riktade Benedicks en anhållan till Johnson om ytterligare bidrag. Pengarna skulle användas för studier av hur vätskors närvaro påverkar materials hållfasthet. Svaret till Benedicks är intressant dels därför att Johnson understryker att ärendet dragit ut på tiden grund av att han var överlupen ”med framställningar om stöd och

⁸⁶ H. Norinder t. AAJ 16/12 1952, 25/11 1955, 6/3, 30/3, 6/8 1957, PM av H. Norinder 23/5 1952; huvudböcker 1952 (Gåvor), RN:s arkiv (Ekonomiavd.).

⁸⁷ R. Woxén t. AAJ 19/6 1944, 13/1 1947, AAJ t. R. Woxén 3/5, 16/6, 27/6 1944, 5/3 1946; R. Woxén t. AAJ 5/5, 22/6, 30/6 1944, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 3; huvudböcker 1918 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁸⁸ E. Velander (IVA) t. AAJ 11/1, 10/10, 24/10, 29/12 1953, 21/10 1954, 2/2 1955, AAJ t. W. Borgquist 29/12 1944, PM av E. Velander 17/2 1955, AAJ:s arkiv, Inkomna brev ser. E1, o. diverse handlingar i AAJ:s arkiv, Supplement, o. Johnsonkoncernen, Direktionssekretariatet 1910–58, ser. F1, dossié nr 268; lista över gåvor o. brev 24/10 1925, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1 o. 5.

hjälp av skilda slag”, dels därför att han utlovade 7 000 kr ”i förhoppning att forskningarna skola leda till resultat, som äro mina företag och främst Avesta Jernverk till nytta”.⁸⁹ Till de tekniska forskningsbidragen kanske också kan räknas ett bidrag om 500 kr i fem år till Svenska uppfinnareföreningen.⁹⁰

1938 donerade Axel Ax:son Johnson 100 000 kr till Jernkontoret ”som grundplåt till en forskningsfond, avsedd att möjliggöra lösningen av för vår järnhantering viktiga problem till fromma för vårt land och för denna hantelings vidare utveckling”. Liksom andra järnbruk och medlemsföretag deltog naturligtvis också Avesta Jernverk i Jernkontorets forskningsverksamhet. När i början av 1940-talet en ny laboratoriebyggnad åt Metallografiska institutet diskuterades förklarade sig Axel Ax:son Johnson i brev till verkställande direktören i Jernkontoret beredd att enligt ett framlagt förslag bidra med 300 000 kr och att under en tioårsperiod vara med och garantera de medel som behövdes för att säkerställa institutets verksamhet.⁹¹

Vetenskapsakademien var en annan av de institutioner som erhöll frikostigt understöd. 1945 tilldelades akademien 100 000 kr för det vetenskapliga arbete som bedrevs i dess regi.⁹²

Axel Ax:son Johnson gav, som framgått, själv eller genom sina företag högst väsentliga bidrag till olika slags forskning. De största bidragen gavs till den tekniska och naturvetenskapliga forskningen. En anledning till detta var, som framgår av en del brev från honom, att hans företag kunde dra nytta av sådan forskning. Av dem som gjorde forskningsresor till Sydamerika begärde han ibland att de skulle utföra smärre undersökningar för hans räkning. Men det fanns också andra mer svårgripbara motiv för honom att stödja forskning. Vilka dessa var är omöjligt att med säkerhet säga. Önskan att bidra till Sveriges utveckling kan ha spelat en roll. Också ett personligt intresse för forskning kan ha legat bakom satsningarna. ”Din gärning kommer att gå till historien”, skrev IVA:s verkställade direktör vid ett tillfälle till honom.⁹³ Inte heller sådana motiv går att utesluta. Axel Ax:son Johnson behandlade uppenbarligen ansökningarna om forskningsbidrag mycket seriöst. Vi har sett hur han vid ett tillfälle lät sitt sekretariat motivera ett avslag på en framställan med att han för tillfället måste hålla igen på ”denna del av sin verksamhet”. Kungl. Vetenskapssocieteten i Uppsala i vilken Axel Ax:son Johnson 1951 blivit medlem fick 1954 avslag på en framställan om bidrag till reparation av societetens fastighet. Motivering- en till avslaget visar också hur seriöst anslagsframställningarna behandlades. Det heter: ”Ett stort antal förfrågningar om bidrag och hjälp komma mig till handa varje dag, och det är mig omöjligt att tillmötesgå dem alla. Jag måste försöka åstadkomma en så rättvis fördelning av anslagen som möjligt med skälig avvägning mellan de olika grupperna av anslagsbehov. Detta gör att hur behjärtansvärd en viss framställning än må vara, så kan det ändå dock bli- va

⁸⁹ G. Benedicks t. AAJ 6/6 1942, 18/6, 22/9, 30/12 1945, 19/3 1946, AAJ t. C Benedicks 15/3 1946, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 4; huvudböcker 1941, 1942 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁹⁰ Lista över gåvor, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 1.

⁹¹ AAJ t. W. Johnsson 15/12 1942, AAJ t. Jernkontoret 15/2 1944, R. Sundén t. AAJ 6/7 1954 m. fl. brev; AAJ t. R. Sohlman (ordf. i Jernkontoret) 28/6 1938 m. fl. handlingar i AAJ:s arkiv, Supplement, o. i Johnsonkoncernen, Direktionssekretariatet 1910–58, ser. F1, dossié nr 164; huvudböcker 1938 (Gåvor o. årsavg.), AAJ:s arkiv.

⁹² A. Westgren (Vetenskapsakademien) t. AAJ 5/7 1945, AAJ:s arkiv, ser. E5, vol. 3.

⁹³ E. Velandér (IVA) t. AAJ 25/7 1946.

nödvändigt att säga nej. I förevarande fall är läget det, att för den grupp, dit ändamålet är att hänföra, har anslagna medel redan tagits i fullt anspråk, varför jag tyvärr inte anser mig kunna lämna det äskade bidraget”.⁹⁴ Man skulle nästan kunna tro att Axel Ax:son Johnson årligen uppgjorde något slags budget för anslag till extern forskning. Även om motiven för att skänka pengar inte alltid kan anges är det ett faktum att han betydde mycket för åtskilliga forskare och att forskningen har en hel del att tacka honom för. Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål delar numera ut tiotals miljoner kronor till forskning varje år. Stiftelsen må ha tillkommit framför allt av andra skäl än att vara ett verkligt stöd för forskningen.⁹⁵ Men dess nuvarande verksamhet skulle ändå kunna ändå kunna ses som en fortsättning av Axel Ax:son Johnsons omfattande och betydelsfulla mecenatskap.

⁹⁴ AAJ t. G. Malmquist (Kungl. Vetenskapssocieteten i Uppsala) 28/10 1954.

⁹⁵ S. Larsson o. J. Saaving, *Nordstjernen inifrån 1890–1990*, Sthlm 1990, s. 90.

Anarki eller ordnat kaos. Skå och Gustav Jonsson i myt och verklighet 1947–50

Av Tomas Lidman

En av centralgestalterna i svensk barnavård, professor Gustav Jonsson, blev föremål för en vetenskaplig biografi av Kerstin Vinterhed 1977. Avhandlingen trycktes i stort sett om – utan några väsentliga förändringar – några år senare. Den vetenskapliga notapparaten var då borttagen. Vinterheds studie bygger dels på ett omfattande officiellt källmaterial, tjänsteutlåtanden, PM, skrivelser, brev, dels ett omfattande tidningsmaterial. Till övervägande delen byggs framställningen dock på intervjuer av ett antal huvudaktörer.¹

Gustav Jonsson har också själv låtit publicera sina memoarer, som föga motsäger de resultat som Vinterhed presenterat.²

Vinterheds tes är att Gustav Jonsson på Skå utgjorde svaret på ett behov, samhället under 1940- och 50-talen kände, av radikal förändring i synen på anstaltsvård av barn med olika sociala problem. Jonsson tilldelas alltså en avgörande roll för det förändringsarbete som bedrevs under 1940-talet.³

Vinterheds avhandling blev föremål för kraftig kritik av fakultetsopponenten professor Arne Trankell. Han menade att Vinterhed gjort våld på materialet, att hon inte satt in källorna i deras rätta sammanhang och att intervjuerna borde prövats mot det samtida materialet.⁴

Min hypotes som i väsentliga delar tar sin utgångspunkt i Trankells kritik är att den bild som Vinterhed ger av Jonssons insatser är tveksam och behöver kompletteras. Hon har själv gjort ett subjektivt urval av personer som intervjuats och det finns stor anledning att återigen gå igenom det aktmaterial som är bevarat kring barnbyns tillkomst, undersöka om det finns några källor som inte beaktats och stämma av dem med övrigt material. Det finns skäl att misstänka att det går att utvinna nya resultat ur materialet. Vad jag främst tänkt koncentrera denna framställning till är barnbyns tillkomst och första 3 år, d. v. s. tiden 1947–50. Dock behövs viss bakgrundsteckning.

I strid med Vinterhed blir min arbetshypotes att behandlingsmetoderna av barn med svåra sociala störningar, såsom de kom till uttryck i programmet för

¹ K. Vinterhed, *Gustav Jonsson på Skå. En epok i svensk barnavård*, Sthlm 1977, s. 11 ff. Till den nya, förkortade upplagan av boken (*Gustav Jonsson på Skå*, 1–2, Sthlm 1980), lämnas inga hänvisningar nedan.

² G. Jonsson, *Kanske kärleksroman. Självbiografi*, Sthlm 1985, s. 153 ff.

³ Vinterhed, a. a., s. 26 ff.

⁴ A. Trankell, En journalists rapport om en epok i svensk barnavård, *Psykolognytt* 1977, s. 10 ff., och dens., Du överskattar din förmåga att göra "historiska källor", *Psykolognytt* 1978, s. 13 ff.

Tomas Lidman, f. 1948, fil. dr, är överbibliotekarie vid Stockholms universitetsbibliotek. Han har författat *Adlig partipolitik vid 1800-talets mitt* (1979) och skrifter i bok- och biblioteksfrågor.

behandlingsarbetet på Skå, var allmänt accepterade vid denna tid och ett naturligt steg i utvecklingen mot en mera behandlingsinriktad vård. Gustav Jonsson var en av många representanter för en sådan åsiktsriktning. Dessutom vill jag visa att utvecklingen på Skå tiden 1947–50 inte var styrd av ett entydigt program. Att Skå så småningom utvecklades till en förhållandevis framgångsrik institution berodde i huvudsak inte på Gustav Jonsson utan snarare på att den initierade kritik, som riktades mot barnbyn och dess skötsel, ledde till varaktiga förändringar och förbättringar i dess organisation och förvaltning och därigenom till dess överlevnad.

Tillkomsten

Bakgrunden till skapandet av barnbyn Skå kan utifrån tillgängligt material beskrivas enligt följande. För att på ett rättvist sätt pröva mina hypotesers giltighet kommer detta avsnitt att bli någorlunda utförligt.

Sättra gård inköptes av Stockholms stad 1923 för barnavårdsändamål. Den nyinrättade barnavårdsnämnden övertog driften 1926 och skapade Sättra barnkoloni. 1943 tillsattes en utredning om förhållandena på Sättra. Den leddes av sedermera borgarrådet John Wahlbärj, borgarråd för socialroteln 1946–50. Bland ledamöterna i utredningen återfanns bl. a. socialläkaren Gunnar Inghe, barnavårdsnämndsledamoten Elsa Malmroth och dåvarande barnavårdsdirektören Birger Löfving.

Utredningen visade att Sättra barnkoloni inte fyllde de anspråk man då hade på ett barnhem för ”psykopater” och andra svårplacerade barn. Både läget långt ifrån Stockholm, som innebar problem med att rekrytera personal, och byggnaderna uppfattades som klart olämpliga.

Utrymmena var trånga och lokalerna gamla och slitna. En upprustning skulle medföra avsevärda kostnader och, ”likväl kunde barnhemmet, om de äldre byggnaderna skulle bibehållas, icke anordnas efter moderna principer”. Man ville flytta hela verksamheten. Sättra skulle istället övergå till att bli en anstalt för sinnesslöa.⁵

Det blev således nödvändigt att ersätta Sättra med något annat. Stadsfullmäktige framhöll i sitt utlåtande 164/1945, som sammanfattar Sättrakommitténs betänkande och den påföljande byggnadskommitténs för Skå förslag, att barnkolonin borde uppdelas i flera delar mot bakgrund av att platsbehovet förmodades öka i framtiden. För de mest oroliga och svårfostrade barnen, framhöll man, måste det finnas ett område som uppfyllde särskilda önskemål och därvidlag hade man fått anvisning på ett område i Skå socken som var tillräckligt stort och på andra sätt lämpligt.

I fullmäktiges utlåtande finns också en utförlig programförklaring för den nya barnbyn. Här framgår att man på Skå avser placera den del av Sättra-barnen, ”som på grund av psykiska svårigheter och defekter eller allvarliga miljöskador måste beredas en jämförelsevis lång tids vård”. Detta kräver speciella förutsättningar, konfrontationer mellan barnen måste undvikas och de bör därför placeras på ett antal småhem. ”Småhemmen på Skå-Edeby skola bli dessa barn en ersättning för ett verkligt hem.” De måste därför göras så

⁵ Sättrakommitténs betänkande 2 mars 1945, *Barnavårdsnämndens arkiv*, Stockholm. Alla nedan återopagade otryckta källor, med undantag för intervjumaterial i författarens ägo, finns i detta arkiv.

små att inte hematmosfären går förlorad, och man stannar därför till att maximera antalet barn i varje stuga till högst sju. Sammanlagt föreslås tolv stycken sådana byggnader med sju barn i varje. Kostnaderna blir på så sätt högre, konstaterar fullmäktige, men man hoppas att de uppvägs av de förväntade positiva effekterna.

Fullmäktige framhåller att ett sådant system sedan 1940 har praktiserats vid statens hem för själsligt abnorma gossar på Lövsta, med mycket lyckat resultat. Lövstahemmets chef, läkaren Birger Sjöden, hade också inkommit med en lång skrivelse som citeras av fullmäktige, där han beskriver verksamheten och behandlingsmetoderna: "Lövstahemmets skolavdelning utgör mig veterligt det första mera konsekvent genomförda försöket att åt en anstalt ge den sociala struktur, som tillkommer ett hem. I stället för massfostran i större förband fördelas eleverna på olika hem, avsedda för sju stycken, under den omedelbara tillsynen av en vårdarinna — — — Jag har vid flera tillfällen — — — framhållit behovet av att anstaltslivet till sin utformning göres så likt det fria samhällslivet som möjligt. Ett stort steg i den riktningen har tagits genom skapandet av Lövsta-hemmets skolhemsavdelning, och varje nytt hem för barn i skolåldern bör ordnas efter samma principer. Under vårdtiden [på Lövstahemmet] stabiliseras barnet i sociala vanor, som likna det fria samhällslivets, tillsammans med ett fåtal kamrater under en vårdarinna, som personligen når alla och räcker till för alla. Barnet växer ihop med sina kamrater, med personalen, med stugan och alla de uppgifter, som hör till hemmets skötsel. Det kan fostras under friare former, få ge uttryck åt självständig verksamhet och få lära sig att ta ansvar för vissa detaljer i hemmets skötsel. Den 1 januari 1944 togs steget fullt ut att göra varje skolhem till en självständig enhet i och med att varje hem sköter sin egen matlagning." Sjöden avslutar sin skrivelse med att han tror att ingen önskar återgå till det gamla.

Sjöden utvecklar således väldigt fördelarna med att anlägga ett skolhem enligt en decentraliserad familjehemsmodell, med stort ansvar utlagt på varje elevhem.

Utredningens förslag stämmer också helt överens med hans synpunkter. Den föreslår byggandet av tolv förläggingsbyggnader, var och en avsedd för sju barn, en vårdarinna och ett biträde samt med kök och uppehållsrum. Något centralkök skall inte finnas utan varje stuga skall sköta sin egen matlagning. Standarden skall också vara något högre än vad som är brukligt, anser kommittén. "Av psykologiska skäl är det nödvändigt, att barnen erhålla tillräckliga bostadsutrymmen. [Rummen] måste vara så stora, att barnen ej behöver irritera varandra för mycket. Samma gäller också skolsalar och lokaler för fritidssysselsättningar m. m. De många olika typer av nervösa och oroliga barn som komma att vårdas vid barnhemmet, kräva olika slags möjligheter till sysselsättning." Det är viktigt att kunna rekrytera kompetent personal, fortsätter man, särskilt på senare tid har man upplevt svårigheter härvidlag. Det är därför viktigt att det såväl finns bostäder av god kvalitet för personalen, som att den avlönas på ett tillfredsställande sätt.

Kommittén föreslår att ledningen anförtros åt en läkare. Därutöver förordas tillsättningen av två psykologer, en sjuksköterska, tolv husmödrar och tolv vårdarinnor, tre folkskollärare och två småskollärare samt biträdespersonal.⁶

⁶ Stockholms stadsfullmäktiges utlåtande 164/1945.

För att stödja och styrka sina ställningstaganden har en av utredningsledamöterna, socialläkaren Gunnar Inghe, lite kuriöst inkommit med ett eget särskilt yttrande. Han i sin tur har vänt sig till Gustav Jonsson, då verksam vid lasarettet i Karlstad och bitt om synpunkter. Inghe har i sitt yttrande inget att anföra som strider mot utredningens förslag. Även Gustav Jonsson är på samma linje som utredningen. I en PM utvecklar han dock resonemangen och ser sig föranlåten att föreslå en väsentligt utökad personalsammansättning, bl. a. ytterligare fem läkare, ”barnpsykologer, manliga och kvinnliga, måste också anställas för att verkligen hinna med att uträtta något, inte bara inom barnhemmet utan även utanför efter de linjer som tidigare skisserats. Man måste därför kräva åtminstone fem medhjälpare åt läkarna. Sålunda fem assistenter med speciell skolning för sin uppgift”. I övrigt instämmer han med utredningens personalförslag. Några synpunkter på husvårdarnas kön har han inte. Vad beträffar barnen måste enbart behandlingsbara barn antas. Sinnesslöa och andra jämförelsevis opåverkbara barn får hänvisas till andra vårdalternativ. Någon diskussion kring barnens ålder för Jonsson heller inte. Jonsson understryker emellertid behovet av att läkarna får bilda sig en uppfattning om barnet innan det skrivs in. Läkarna skall med anledning av denna kontakt dra upp ”huvudlinjer för den kommande behandlingen med de medhjälpare, som får just detta barn omhand.” Denna diskussion kan ha formen av en konferens mellan samtliga inblandade.⁷

Inghe, som granskat Jonssons PM, insåg det omöjliga i att föreslå en så omfattande personalsammansättning, och stannar själv för att förutom läkaren förordade att fem specialassistenter rekryteras. Utredningen stannar till slut som nämnts ovan för en chefsläkare och två psykologiska assistenter.

Den 2 mars 1945 lämnar kommittén sitt förslag till barnavårdsnämnden och fem dagar senare begär nämnden i stadsfullmäktige 1 582 000 kronor för att bygga ett nytt barnhem vid Skå-Edeby. Nu gick det med andra ord undan.

Den 23 maj beviljar stadsfullmäktige det begärda anslaget och accepterar, som vi sagt ovan, huvudlinjerna i programförslaget. Länsstyrelsen godkänner barnhemsplanen i november 1945 och byggnadstillstånd beviljas.⁸

Vad kan man nu dra för slutsatser av denna genomgång? Enligt min mening finns i materialet stöd för följande slutsatser. Programmet för Skå utarbetades i alldeles avgörande samklang med verksamheten på Lövså, där föreståndaren och chefsläkaren Birger Sjödén utvecklat delvis nya behandlingsmetoder för omhändertagna skolungdomar. Barnen skulle behandlas individuellt och vårdas i stället för att enbart förvaras, detta i en miljö som så långt möjligt överensstämde med en naturlig hemmiljö. Personalen skulle integreras i vårdarbetet och behövde därför en god social och yrkesmässig kompetens. Jag har inte funnit någon sakkunnig i det genomgångna materialet, vare sig bland utredningens ledamöter, eller i barnavårdsnämnden, eller i stadsfullmäktige där ärendet bereddes, eller bland de övriga experter som på något sätt yttrade sig, ha en avvikande mening. Detta ställningstagande bekräftas också i en sen intervju av Göta Rosén, då högsta ansvarig för landets barn- och ungdomsvård på socialstyrelsen.⁹ Däremot har man, sannolikt av bl. a. ekonomiska skäl, inte

⁷ G. Jonssons yttrande till Sättrakommittén.

⁸ Stockholms stadsfullmäktiges utlåtande 164/1945. Vinterhed, a. a., s. 263.

⁹ Intervju med Göta Rosén 21 okt. 1991, hos förf.

beaktat Jonssons åsikter vad gäller personalens sammansättning. Senare i uppsatsen får jag anledning att återknyta till denna del i Jonssons resonemang. Om enligt min mening någon bör framhållas på någon annans bekostnad som inspiratör och entreprenör, och som haft ett avgörande inflytande på etableringen av Skå, så måste det vara Birger Sjöden.

De anslagna medlen visade sig emellertid inte räcka till utan man måste begära tilläggsanslag 748 000 kronor och därutöver, i januari 1947, 500 000 kronor i utrustningsanslag.¹⁰

Under våren 1947 förs diskussioner i nämnden kring vem som skall erhålla föreståndartjänsten för Skå.¹¹ Den 27 juni 1947 förordnas Gustav Jonsson på tjänsten. Jonsson ställde också vissa krav, enligt protokollsanteckningarna, vad gällde rätten att rekrytera medarbetare. I denna fråga blev det emellertid visst motstånd från nämndens sida, dock beslutade man att tillmötesgå hans krav. I protokollet namnges inte några speciella personer utan barnavårdsdirektören fick i uppdrag att diskutera saken vidare med Jonsson.¹² Vilka Jonsson hade i åtanke framgår emellertid av Vinterheds framställning: i första hand Joachim och Miriam Israel, Sven Larsson och Ingrid Klackenborg.¹³

Verksamheten börjar. Myten om "glaskrossarna från Eolshäll"

Jonsson tillträdde befattningen som chefsläkare på Skå den 15 augusti 1947. Sven Larsson kom samtidigt. Därefter övriga befattningshavare under september, vissa i oktober. Redan i augusti, innan något barn infunnit sig eller någon behandling börjat, begär Jonsson extra anslag för att anordna en nordisk psykologi-konferens. Jonsson får också barnavårdsnämndens stöd.¹⁴

De första barnen anländer så i början av oktober. Enligt Vinterhed rör det sig om det "s. k. glaskrossargänget från Eolshäll". Hon återkommer sedan flera gånger i framställningen till denna speciella och ödesdigra grupp.¹⁵ Jonsson själv odlar detta resonemang vid ett flertal tillfällen i sina skrivelser till barnavårdsnämnden och i februari 1949 skriver han, "att mycket arbete och mycket obehag skulle besparats oss", om dessa pojkar inte tagits emot.¹⁶ I en intervju från 1976 fortsätter han och menar att det blev Skås uppgift att "som halvfärdig anstalt klara dessa pojkar vilka var i ett så upprört tillstånd att valet stod mellan sinnessjukhus och Skå. *Undra på att det blev lugn och ordning på Eolshäll, där pojkarna utövade ett rent terrorregemente, och oro och oreda på Skå, när de*

¹⁰ Vinterhed, a. a., s. 264.

¹¹ Vinterhed citerar (a. a., s. 257) sedermera rektorn för Skå Ted Winther och hävdar, att Birger Sjöden tillsattes som chef för Löfstahemmet i konkurrens med bl. a. den då ej färdigutbildade John Takman (han blev med. lic. 1945) och Hans Curman. Vad beträffar Skå odlas myten att "Gustav låtit övertala sig". Jonsson själv påstår samma sak i sina memoarer (a. a., s. 153 f.). Andra källor hävdar tvärtemot att Jonsson i själva verket var en nödlösning och att den som betraktades som naturlig ledare för Skå var Birger Sjöden, men att denne tackade nej (intervju med Ivar Lidman 12 sept. 1977, hos förf.). Sannolikt stämmer det att åtminstone Gunnar Inghe aktivt verkade för att Jonsson skulle få uppdraget. Jonsson säger själv i sin PM ang. vissa förhållanden vid barnbyn under dess första verksamhetsår (12 feb. 1949), att han tillfrågades om tjänsten först i maj 1947, dvs. i ett ganska sent skede med tanke på att han förordnades den 27 juni. Sannolikt undersökte nämnden olika alternativa lösningar innan den stannade för Jonsson.

¹² Vinterhed, a. a., s. 264 f. Barnavårdsnämndens prot. 27 juni 1947.

¹³ Vinterhed, a. a., s. 264.

¹⁴ Barnavårdsnämndens prot. aug. 1947.

¹⁵ Vinterhed, a. a., s. 267 ff.

¹⁶ G. Jonsson, PM ang. vissa förhållanden vid barnbyn under dess första verksamhetsår, 12 feb. 1949.

flyttades dit [min kursivering]. Aggressionsutbrott både i grupp och individuellt från Eolshäll-pojkarna hörde nu till ordningen för dagen – och natten”. Enligt Jonsson fick man bättre kontroll över pojkarna från årsskiftet (1947/48) då man börjat rekrytera manlig personal till stugorna. Därför sade man enligt Jonsson ja till ytterligare nitton pojkar, varav hälften kom från Eolshäll.

Enligt Vinterhed kom i oktober fjorton pojkar, i november ytterligare tolv och under december tre. Det framgår inte helt tydligt av hennes text om hon menar att samtliga kom från Eolshäll men det är underförstått. På nyåret följde ytterligare nitton barn, varav hälften kom från Eolshäll ”som fått stängningsföreläggande”.¹⁷ Även Gunnar Inghe menar i en artikel i *Morgon-Tidningen* 17/9 1949 likaledes att just dessa Eolshällspojkar var riktiga ”terrorister”.¹⁸

Problemen med de s.k. Eolshällspojkarna återkommer med andra ord i argumenteringen från Skås och Jonssons sida under resten av 1940-talet. Utan att göra alltför stort våld på Vinterheds framställning, som baserar sig främst på Jonssons egna PM samt sentida intervjuer, kan man dra slutsatsen att, hade dessa barn inte placerats på Skå hade sannolikt de problem man kom att brottas med under hela 1940-talet, förstörelse, utbrändhet etc., inte blivit så kännbara och svåra som de i verkligheten blev. Detta är en central punkt i avhandlingen. Hade man sluppit ”glaskrossargänget”, hade Skå sett annorlunda ut.

Jag skall nu undersöka om det finns möjligheter att pröva riktigheten i dessa påståenden. I själva programmet för Skå omtalades att vissa skolbarn från det nedlagda Sättra skulle placeras där. Vi kan således förvänta oss att återfinna dem på Skå. Vad beträffar Eolshäll var det vid denna tid ett pojkhem av upptagningskaraktär med plats för upp till fyrtio ungdomar. Hemmet hade 1946 uppmärksamats för synnerligen råa och uppseendeväckande vårdmetoder. Vinterhed redogör för förhistorien och huvuddragen i den utredning som tillsätts i oktober samma år för att undersöka förhållandena där.

Utredningen visade att aga snarare var regel än undantag, liksom att personalen arbetat under svåra förhållanden. Eolshäll stängdes för ett kort tag, renoverades och en ny föreståndare tillsattes den 1 juli 1947, Harry Freyne. Den 4 augusti började hemmet åter att besättas med barn. Freyne hade tidigare varit föreståndare på Skrubba och hans utnämning kommenterades i positiva termer i pressen.¹⁹ Freyne återgick dock till Skrubba redan efter ett par månader och Ivar Lidman, föreståndare för ungdomshemmet d’Anastasy’s minne på Söder i Stockholm, utsågs till t. f. föreståndare från den 20 oktober 1947.

Lås oss höra hur denne långt i efterhand upplevde relationerna med Skå och Jonsson under månaderna fram till jul och ta del av hans syn på glaskrossarpojkar: ”Jag har ingen minnesbild av att vi placerade särskilt många pojkar på Skå denna första tid, inte heller på våren 1948. Det samlade antalet pojkar uppgick ofta heller inte till mer än ett trettiotal, och de första månaderna till knappa tjugo.” Han har inte något minne av att det skulle existerat något särskilt besvärligt gäng, eller ”glaskrossargång”. Självfallet fanns det mycket svårhanterliga pojkar, men att man medvetet från Eolshälls sida placerade

¹⁷ Vinterhed, a. a., s. 267.

¹⁸ *Morgon-Tidningen* 17 sept. 1949. Vinterhed och Inghe måste här blanda ihop olika händelser. Något stängningsföreläggande för Eolshäll var inte aktuellt vintern 1947; förmodligen avses stängningen något år tidigare.

¹⁹ Vinterhed, a. a., s 251 ff. Barnavårdsnämndens prot. 1947.

särskilt många och särskilt svåra pojkar på Skå, vill han inte vidgå. Dessutom var, enligt vad han minns, också Jonsson själv med och diskuterade och fattade beslut kring de barn som placerades på Skå. Lidman pekar också på att Eolshäll efter nyöppnandet i augusti 1947 hade karaktären av upptagningshem, och att barnen enbart skulle vistas där en kortare tid för observation, för att sedermera efter sina olika kvalifikationer placeras ut för mera varaktig vård. Barnbyn Skå utgjorde därvid lag ett alternativ.²⁰

Lidman var vid placeringen på Eolshäll, som kom på mycket hastigt, en synnerligen erfaren barn- och ungdomsvårdspedagog. Han hade i botten folkskollärarexamen, som han byggt på med akademiska betyg i pedagogik, filosofi och statskunskap. Till Stockholms stad kom han 1934, först som assistent och sedan utnämnd till t. f. föreståndare för Skrubba 1934–37. Han var biträdande chef för Stockholms stads ungdomsvårdsbyrå 1937–39 och i samband därmed också föreståndare för ungdomshemmet Giovanni d’Anastasy’s minne 1937–47.²¹

De olika berättande källorna är som syns delvis motstridiga. Lidman med många års erfarenhet av arbete med barn och ungdom bedömer att situationen på Skå hösten 1947 inte avvek från den normala. Jonsson, som får stöd av Inghe och Vinterhed, hävdar däremot att det var alldeles exceptionella barn som Eolshäll och Lidman medvetet placerade på Skå för att därmed skapa lugn på Eolshäll och bidra till ett ohållbart kaos på Skå.

För att få klarhet i saken måste vi undersöka det samtida materialet, nämligen pojkarnas inskrivningshandlingar, och rekonstruera vilka barn som verkligt placerades ut på Skå från Eolshäll. I barnavårdsnämndens handlingar från perioden 1947/49 finns lyckligtvis en samtida förteckning på barn som kom till Skå från Eolshäll 1 okt. 1947–1 apr. 1948. Således precis den här aktuella tiden. Som visats ovan hävdar Vinterhed, vad man kan se, att tjugonio barn kom till Skå från Eolshäll före årsskiftet 1947/48 och att på nyåret kom ytterligare nitton, varav hälften från Eolshäll.

Av förteckningen framgår att *en* pojke, just fyllda 8 år, kom till Skå den 9 oktober, han hade tidigare varit på Sättra. *Tre* till kommer den 21 respektive den 27 oktober, av dessa hade två varit på Sättra och en på Nyboda. Alla tre är 13 år.

D. v. s. att sammanlagt *fyra* barn från Eolshäll placeras på Skå under år 1947. På nyåret placerades ytterligare nio pojkar från Eolshäll på Skå i två omgångar, av dessa är två 12 år, två 11 år, en 10 år, två 9 år och två 8 år. Hälften av dessa stammade ursprungligen från Sättra, resten kom från sitt eget hem, alternativt Nyboda eller fosterhem.²²

Det förefaller märkligt mot denna bakgrund att tolka situationen så, att just dessa barn var orsaken till de problem som snabbt uppenbarade sig på Skå. Framför allt måste en sådan analys vara helt felaktig vad gäller hösten 1947, då endast fyra barn kom till Skå via Eolshäll. De följande nio som anlände i januari 1948 kan möjligen då ha berett ledningen större problem. Vi ser också att flertalet pojkar ursprungligen kom från Sättra, och att deras placering på Skå

²⁰ Intervju med Ivar Lidman 12 sept. 1977, hos förf.

²¹ Barnavårdsnämndens prot. 27 jan. 1949.

²² Förteckning över elever överförda från Eolshälls barnhem till barnbyn Skå under tiden 1 okt. 1947–1 apr. 1948.

låg helt i linje med de intentioner som ingick i förutsättningarna för barnbyn. Jonsson vidgår också på annat håll att han medverkat vid utplaceringen av barnen.²³ Lidmans minnesbild av situationen hösten 1947 överensstämmer i stor utsträckning med den situation vi i efterhand har kunnat rekonstruera.

Frågan återstår då, vad det kan bero på att Jonsson och hans unga medarbetare uppfattat situationen som de uppenbarligen har gjort och att dessa höstmånader blev så problematiska. Jag tror att Jonsson själv ger oss ett svar på denna fråga, då han i sina memoarer antyder, att han på Skå ”råkade ut för ett större kaos än jag någonsin upplevt i Karlstad”.²⁴ Jonsson och hans närmaste medarbetare, som alla rekryterats från lasarettet i Karlstad, där förhållandena var jämförelsevis ordnade med reglerade mottagningstider, särskilt avsatt tid för terapeutisk behandling m. m. var helt enkelt inte förberedda på den utsatta situation som skulle möta dem på den nystartade barnbyn. Den verklighet som mötte dem på Skå var långt brutalare än den man räknat med och förberett sig för. Till detta kom så olika praktiska och ekonomiska problem, som man tidigare i stort sett sluppit, men som nu träffade dem alla med full styrka. Och dessa frågor hade man vare sig kompetens eller kraft att snabbt kunna lösa. I efterhand har man skildrat utvecklingen så att den egna gärningen skulle framstå i en mer positiv dager. De sentida muntliga utsagornas konfrontation med samtida aktmaterial har blottlagt tendenser hos de förra.

Fortsättningen 1948

Vinterhed skildrar hur kritiken mot vissa förhållanden på Skå ökar under våren 1948 och kulminerar i debatten på stadshuset i maj 1948. Den stora och delvis negativa uppmärksamhet som riktas emot Skå är givetvis oroande för huvudmannen, dvs. barnavårdsnämnden, och för barnavårdsdirektören Otto Wangson. Wangson var en känd och välmeriterad socialvårdsman, ordförande i den statliga ungdomsvårdskommittén sedan 1939. Han var speciellt intresserad av social ungdomsvård. Han var även riksdagsman för socialdemokraterna 1935–37. Den 23 mars beslutar nämnden om en utredning kring vissa förhållanden på Skå. Bl. a. vill man ha belyst frågan om en eventuell begränsning av antalet intagna barn, personalbehovet, chefens mandat att nyanställa folk. Man uppdrog också åt Jonsson att inkomma med synpunkter på vilken kategori av barn som i framtiden borde tas in på Skå.²⁵

Som framgått ovan diskuterade Jonsson denna fråga redan i sitt yttrande till barnavårdsnämndens Sättrakommitté. Jonsson anknyter också till sina synpunkter där i det yttrande han inlämnar till barnavårdsnämnden den 5 augusti. Barnbyn bör inte ta emot barn med intelligensdefekter, hjärnskador eller symptom på epilepsi. Däremot vill han nu helst se fler riktigt små barn bland de intagna, ”möjligheterna till effektivitet i behandlingen är större ju yngre barnen är”. Han preciserar den ideala åldern till 4–5 år. Dessutom vill han ha flera flickor, fler än de ca 10% som för närvarande fanns. Avslutningsvis framhåller Jonsson, ”att en speciell kategori pojkar har en tendens att bli överrepresenterade på barnbyn, nämligen pojkar i 10–15-årsåldern med ingrodda sociala

²³ G. Jonsson, PM ang. vissa förhållanden vid barnbyn under dess första verksamhetsår, 12 feb. 1949.

²⁴ Jonsson, a. a., s. 155.

²⁵ Vinterhed, a. a., s. 276 ff. Barnavårdsnämndens prot. 23 mars 1948.

missanpassningsfenomen i form av stölder och ohämmad förstörelselusta. Pojkar med sådana störningar hör givetvis hemma på barnbyn, men det är önskvärt att de hänvisas hit i något yngre ålder”.²⁶

Jonsson hänvisar således till att de omhändertagna barnen varken åldersmässigt, könsmässigt eller beteendemässigt passar in i hans egen vårdfilosofi. Vi skall dock notera att i den kravspecifikation han skisserar inför barnbyns etablerande tre år tidigare så saknas dessa variabler. De saknas också i den antagna programförklaringen någon tid senare.

I sitt utlåtande till nämnden den 18 september 1948 anser Wangson i anledning av Jonssons önskemål att, ”hur önskvärt det än är, att behandlingen av missanpassade barn sätts in så tidigt som möjligt, är det dock nödvändigt, att hemmet i första hand tillgodoser det behov, som ger sig till känna hos barnavårdsnämndens organ, och detta behov hänför sig huvudsakligen till äldre barn”. I syrlig ton framhåller han sedan att vad gäller små barn, bör man först pröva alternativa åtgärder, vilket Jonsson också tidigare tillskyndat. Behandlingen av små barn sker bäst i deras hemmiljö. ”Det torde dessutom ställa sig svårt dels att erhålla kontakt med de yngre missanpassade barnen, enär föräldrarna i många fall söker råd och hjälp först sedan barnen blivit något äldre, ofta genom förmedling av skolan, dels att av de anmälda yngre barnen utvälja dem, som enbart kan botas genom behandling på barnbyn.” Wangson påpekar också att barnbyns organisation med särskilda lärare och skollokaler är avsedd för just skolbarn och att klientelet även i fortsättningen i huvudsak måste få denna sammansättning.

Jonsson får alltså bakläxa på samtliga punkter, budskapet är tydligt: Barnbyn skall svara upp till de behov staden har av vårdplatser för skolungdomar. Detta klientel ser ut som det gör och det är svårt för nämnden att styra detta behov. Dessutom anser Wangson att små barn i första hand skall vårdas i hemmet. Senare i yttrandet behandlar han personalfrågan, där han menar att de problem som finns kan skyllas på dålig organisation. ”En av principerna för barnens vård vid barnbyn är att vården skall ske under familjeliknande förhållanden, och det har framhållits önskvärdheten av att stugpersonalen består av äldre par — — — livsföringen i stugorna skall ske efter samma rytm som i ett normalt hem av denna storleksordning. Den avkoppling, som under sådana förhållanden ”föräldrarna” måste ha, bör enligt min mening bestå i att de under dagarna, då barnen går i skolan eller behandlas av läkaren eller psykologiassistenterna, helt befrias från arbetet med dessa.” Problemet är emellertid, enligt Wangson, att de skolpliktiga barnen som ett led i behandlingen inte behöver gå i skolan om de inte vill och heller inte gå och lägga sig vid någon fast tidpunkt. ”Detta medför att stugpersonalen inte kan få någon avkoppling förrän samtliga barn gått till sängs, vilket ofta kan bli rätt sent.” Dessa frågor måste uppmärksammas.²⁷ Wangsons kritik är med andra ord ganska skarp. Han gör kraftiga markeringar på de punkter där han anser att förhållandena måste ändras.

En dryg månad senare återkommer Wangson i ytterligare en PM till nämnden där han vidareutvecklar och följer upp sitt resonemang från septemberskrivelsen. Detta tjänstememorial är intressant ur flera synvinklar. Här lanseras för

²⁶ G. Jonsson, PM till Stockholms barnavårdsnämnd 5 aug. 1948. Vinterhed, a. a., s. 290.

²⁷ O. Wangson, tjänsteutlåtande 18 sept. 1948.

första gången idén om att ha en oberoende administrativ kraft vid sidan av chefsläkaren. Dessutom framhålls den press de ansvariga på nämnden hade i syfte att skapa ordning på barnbyn. Verksamheten var nu också under granskning av socialstyrelsen, som hade högsta överinseendet över landets barnhem, och det krävdes från barnavårdsnämndens sida att man visade upp ett positivt handlingsprogram. Socialstyrelsen höll som bäst på att skriva sitt utlåtande,²⁸ och den 1 november hade man haft ett sammanträde på Skå där verksamheten och behandlingsmetoderna diskuterades. Det började således blåsa snålt.

Wangson inleder sitt nya memorial med att påtala att innehavaren av kammarskrivartjänsten, socialassistenten, fått allt fler sociala uppdrag vilket medfört att den administrativa ordningen eftersatts. "Såsom exempel på den bristande administrativa ordningen på platsen kan anföras att inköp och beställningar gjorts — — — utan beaktande av att flertalet anslag är av begränsad storlek." Dessutom är det ofta svårt att få tag i ansvarig personal och få besked. Sammanfattningsvis kan sägas, fortsätter Wangson, "att erfarenheterna från det år, som förflutit sedan barnbyn öppnades, starkt understryker behovet av en fastare administrativ ledning inom anstalten. — — — Den bristande ordning och planlöshet på hithörande områden, som blivit en följd av att sådan ledning saknats, har inte bara ur ekonomisk synpunkt kännbara konsekvenser; *här står också stora ideella intressen på spel* [min kursiv.]. Det kan inte för det fostrande arbetet med barnen vara likgiltigt om den yttre ramen för verksamheten präglas av bristande administrativ reda och av likgiltighet inför ekonomiska värden — — — Därtill kommer, att dylika förhållanden har betydelse även för anstaltens förtroende hos allmänheten och — vilket inte är minst betydelsefullt — hos de föräldrar, som nu söker barnavårdsnämndens hjälp för sina barn. Ur alla dessa synpunkter synes det ofrånkomligt att skärpa kraven i fråga om verksamhetens yttre betingelser för att vårdarbetet skall kunna bedrivas i lugn och under gynnsammaste förutsättningar."

Utifrån dessa motiveringar yrkar Wangson därefter på tillsättandet av en kompetent föreståndare med fullständiga administrativa befogenheter, som skall sidoordnas Jonsson. Tjänsten föreslås inrättas från den 15 november.²⁹

Tjänsten som föreståndare för Skå lysas därefter också ut i laga ordning, men drätselkontoret är inte berett att finansiera den med helt nya pengar utan man tänkte sig samtidigt att kamrerartjänsten skulle dras in. Jag återkommer till detta nedan.³⁰

Innan något avgörande hinner hända vad gäller föreståndartjänsten kommer socialstyrelsen i januari 1949 in med sitt yttrande till länsstyrelsen angående de anmärkningar som framförts mot Skå under våren 1948. Socialstyrelsen har med andra ord tagit ganska god tid på sig. Vid ett par tillfällen, senast 1 november 1948, har man som nämnts ovan haft sammanträffande med ledningen för Skå. Yttrandet är undertecknat av avdelningschefen Göta Rosén, då högsta ansvarig för landets barn- och ungdomsvård på socialstyrelsen, samt av generaldirektören Ernst Bexelius. Även detta yttrande är principiellt intressant då det speglar den vedertagna, officiella synen på behandling av barn och ungdomar med sociala problem vid denna tid. På Skå och inom barnavårds-

²⁸ E. Bexelius och G. Rosén till länsstyrelsen i Stockholms län 14 jan. 1949. Saknas hos Vinterhed, a. a.

²⁹ O. Wangson, tjänstememorial 25 okt. 1948. Vinterhed, a. a., s. 294 f.

³⁰ Se nedan, s. 59 ff.

nämnden såg man med spänning fram emot vad man hade att anföra. Som kommer att framgå agerade Jonsson aktivt för att söka påverka yttrandets utformning.

Vad gäller behandlingsprinciperna inleds yttrandet så här: "Den gamla moraliserande och fördömande inställningen har fått vika för en ny, saklig och människovänlig syn som inriktar sig på att, liksom inom sjukvården, först finna uppförandebristens eller missanpassningens konstitutionella eller miljöbestämmande orsaker och sedan på denna kunskap bygga upp behandlingsformer." Verksamheten vid Skå, fortsätter socialstyrelsen, var från början så planerad, "att mycket gynnsamma förutsättningar förelåg för modern behandling av socialt missanpassad ungdom. En framstående läkarspecialist anställdes som chef. Anläggningen konstruerades, byggnadsmässigt och personalmässigt, med anlitan av all tillgänglig expertis — — — Trots detta kan barnbyn knappast sägas ha givit vad man hoppats." Varför det, frågar man sig. Jo, dels har barnbyn inledningsvis brottats med allvarliga hygieniska och ordningsmässiga brister, dels har socialstyrelsen beträffande behandlingsmetoderna "icke av de många motsägende uppgifterna — — — kunnat bilda sig en klar uppfattning om hur denna behandling faktiskt sker". Man litar dock på Jonsson, som vid direkta överläggningar förklarat att problemen beror på "bristande förståelse från en del av anstaltspersonalens sida för ledningens skötsel — — — Doktor Jonsson instämde helt i vad socialstyrelsen särskilt framhöll angående vikten av fast ledning". Orsakerna till barnbyns partiella misslyckande har debatterats tillräckligt, fortsätter man, "personalfrågorna har icke lösts på ett i allö gynnsamt sätt. Särskilt olyckligt torde ha varit, att barnhemmet saknat en praktisk sammanhållande kraft. När så barnhemmet belagts i en alltför rask takt måste villervalla lätt uppstå, i synnerhet om personalen därtill skall bedriva sin behandling efter metoder som icke av densamma fullt behärskas". Socialstyrelsen konstaterar emellertid att man kan förvänta sig vissa förbättringar och refererar Wangsons skrivelse av den 25 oktober, där han föreslår inrättandet av en föreståndartjänst. Detta bör innebära att det blir ordning och reda. Socialstyrelsen tar också i försvar sin inspektör Kroenberg-Stålfelt, som fått mycket kritik bl. a. från Skå för sin inspektionsrapport i februari 1948. Vinterhed behandlar denna utförligt i sin avhandling. "Det är ju allmänt känt och kanske även psykologiskt naturligt att en anordnare av en anstalt, som får anmärkningar mot sin verksamhet, gärna riktar sin indignation mot den person som framfört erinringarna." Det finns otaliga exempel på detta, fortsätter Rosén/Bexelius. Dock bör man vid bedömning av dessa rapporter inte förutsätta, "att erinringarna framförts av kritiklusta, utan i stället utgå från att tjänstemannen ifråga verkligen haft till syfte att få rättelse till stånd och därmed fullfölja sin plikt". Den förbättring av situationen som socialstyrelsen nu hoppas på medför att det för närvarande inte finns anledning "för den statliga inspektionsmyndigheten att giva anordnaren av anstalten några föreläggande enligt barnavårdslagen".³¹

Det var således mycket allvarlig kritik socialstyrelsen kom med, trots att man inte utfärdade några slutgiltiga direktiv. Man talade öppet om ett "partiellt misslyckande", och barnbyn undgick med knapp nöd ett direkt ingripande från

³¹ E. Bexelius och G. Rosén till länsstyrelsen i Stockholms län 14 jan. 1949.

dess sida. Man hade också svårt att fördrå den behandling inspektörerna blivit utsatta för. Vad som av allt att döma fått dem att i slutplåderingen ändå anslå en positiv ton var, att man knöt stora förhoppningar till den nya föreståndaren som snart skulle träda i tjänst. En kraftfull person på denna post betyder stadga och ordning i verksamheten. Uppenbarligen tyckte sig socialstyrelsen också ha fått Jonssons stöd i denna särskilda fråga. Intressant att notera är att Jonsson i sina diskussioner med socialstyrelsen uppenbarligen framhållit att det just är bristande förståelse från personalens sida, som betytt svårigheter att genomföra behandlingsarbetet. Detta argument – i sig mycket allvarligt – finns egentligen inte omnämnt på andra håll i Jonssons olika skrivelser. Personalen framhävs då alltid som odelat positiv och lojal till verksamheten. Inte heller i socialstyrelsens yttrande kan man utläsa någon kritik mot det behandlingsprogram som Jonsson arbetar efter. Det är inte detta man kritiserar, utan avsaknaden av en fungerande ordning.³²

Ungefär samtidigt, också innan beslut hinner tas i nämnden beträffande den nye föreståndaren, går Jonsson själv ut i en skrivelse till nämnden. Efter vad jag har kunnat se, gör han det självmant och som ett slags svar på de två memorial Wangson författat under hösten föregående år. Den kommer dock alltför sent, den 12 februari, för att på allvar hinna beaktas då nämnden förbereder ett beslut i föreståndarfrågan den 15 februari. Hade Jonsson velat påverka beslutet på allvar, måste han ha insett att hans synpunkter borde offentliggjorts långt tidigare. Frågan inställer sig då varför han oombedd gör sig detta besvär. Jag skall försöka besvara denna fråga efter det att vi tagit del av vad Jonsson har att anföra.

Denna skrivelse är utförligt citerad av Vinterhed, dock har hon valt att låta den tala för sig själv och undvikit att göra några analyser.³³ Promemorian är kanske mest intressant genom vad som saknas i den. Här finns ingenting om den goda stämning och arbetsgemenskap bland personalen, som nämns i andra PM. Inte heller något om de goda resultat man uppnått, eller den trivsel som finns bland barnen, som bland annat Gunnar Västberg intygar några dagar senare i ett par omstridda artiklar i Expressen. Än mera underligt är det, att han inte på några punkter bemöter den kritik som socialstyrelsen just kommit med.

I stället är nästan allt jämmer och elände. PM:n innehåller en utförlig beskrivning av de enligt Jonssons mening näst intill outhärdliga förhållanden man arbetat under hela det första året. Praktiskt taget ingenting har fungerat, och till detta är han utan skuld. Främst skjuter han in sig på den centrala intendenturavdelningen: ”Det är ingen överdrift att påstå, att den bristande omtänksamheten [om Skå] från de tjänstemän, som haft att övervaka barnbyns anordnande, utgör en huvudanledning till den oro som sedan uppstått kring barnbyn.” Pojkarna från Eolshäll får slutligen ännu en gång agera syndabockar. Hade man sluppit dessa hade allt sett annorlunda ut.

Vad beträffar den nyinrättade tjänsten som föreståndare inser Jonsson att han nu inte kan göra något åt saken, utan måste acceptera denna. Att det inte är

³² Vinterhed, a. a., s. 275 ff., hävdar att Göta Rosén motarbetade Skå och Jonsson på ett uppenbart sätt, något som inte går att belägga med det material hon anför. De citerade muntliga källorna kan knappast efter ca 30 år anses vederhäftiga på den punkten. Rosén själv tillbakavisar också detta påstående (intervju 21 okt. 1991, hos förf.).

³³ Vinterhed, a. a., s. 267 ff.

ett samarbete han ser fram emot framgår tydligt av de sista raderna i PMn. Om den "kamerala kraften" just håller sig till det ekonomiska detaljarbetet skall det väl fungera. Någon föreståndare med det vida ansvarsfält Wangson tänkt sig vill han inte höra talas om. Jonsson vill heller inte att denne utkonkurrerar den existerande socialassistenten.³⁴

Enligt min mening skall man se detta inlägg som ett resultat av att Jonsson nu inser situationens allvar. Han erkänner i själva verket det berättigade i den kritik som framförts under föregående år, men han menar att denna kritik bör riktas inte mot honom, utan mot uppdragsgivarna, för att de inte ställt tillräckliga resurser till förfogande. Alla de kända problemen kan skyllas på svåra yttre omständighet och oförstående byråkrater. Särskilt pekar han ut intendenturförvaltningen. Dessutom var Eolshällspojkarne en svår belastning.

Socialstyrelsen som p. g. a. Kroenberg-Stålfelts rapport tidigare fått utstå mycket kritik, lämnas denna gång helt ifred. Detta sannolikt mot bakgrund av att Jonsson upplevde sig ha stöd i deras rapport en knapp månad tidigare, vilket kan förefalla förvånande med tanke på innehållet i denna. Man kan driva tolkningen än längre vilket jag kommer att göra nedan.

Som nämnts hade den nya tjänsten som föreståndare för Skå lysts ut på sedvanligt sätt och den hade lockat flera sökande. Bland dem föreståndaren på Eolshäll, Ivar Lidman. Han var, som också tidigare framgått, bekant med situationen på Skå och han hade dessutom under sommaren 1948 haft ett korttidsförordnande på barnbyn. Barnavårdsnämnden beslöt på sitt sammanträde den 15 februari att förordna Ivar Lidman som föreståndare för Skå för en tid av 6 månader.³⁵

Wangson knöt stora förhoppningar till Lidman och detta förslag till lösning på barnbyns problem, och som vi har sett gjorde socialstyrelsen detsamma. Jonsson själv kan knappast ha varit omedveten om detta. Inte heller kan han ha varit okunnig om frågans slutgiltiga behandling och utgång. Enligt vad Lidman berättar, hade Wangson övertalat honom till att söka tjänsten, om inte för alltid så åtminstone för en kortare tid.³⁶ Sanningshalten i detta påstående är svårprövad men tål att undersökas. Lidman hade vid denna tidpunkt just fått fast förordnande på Eolshäll, ett föreståndarvikariat han upprätthållit sedan den 1 oktober 1947. Han hade dessutom lyckats bra i upprepningsarbetet där efter stängningen en tid innan. Det rådde lugn och harmoni på Eolshäll efter det kaos som tidigare varit. Så lugnt att han blivit beskylld att föra över alla problem till Skå. Med detta i bagaget kan man förmoda att Lidman inte utan viss tvekan accepterade inbjudan att söka tjänsten på Skå. Eolshäll var för övrigt nu också organiserat enligt en modifierad stugmodell. Man var indelad i olika avdelningar, varje avdelning hyste sju–åtta pojkar, personalen var specialutbildad och fast knuten till en avdelning och det fanns en skola och många möjligheter till fritidsaktiviteter.³⁷

Innan Lidman hinner tillträda sin tjänst utspelar sig den av Vinterhed myc-

³⁴ G. Jonsson, PM ang. vissa förhållanden vid barnbyn under dess första verksamhetsår, 12 feb. 1949.

³⁵ Barnavårdsnämndens prot. 15 feb. 1949.

³⁶ Intervju med Ivar Lidman 22 sept. 1977, hos förf.

³⁷ Vinterhed, a. a., s. 294, låter läsarna förstå att det är Jonsson själv som inte bara initierat den nya tjänsten, utan också varmt välkomnar den nya medarbetaren i gemenskapen: "Gustavs PM tar skruv. På sitt sammanträde den 15 februari beslutar barnavårdsnämnden salomoniskt att anställa [en] föreståndare." Hennes tolkning är orimlig.

ket uppmärksammade affären med artiklar i tidningen Expressen från arbetet på Skå, signerade av en medarbetare där, Gunnar Västberg. Han publicerade två längre "inside"-reportage som väckte uppmärksamhet på ansvarigt håll. Artiklarna skildrade olika öden för ett antal barn som kommit till Skå. Deras svåra uppväxtförhållanden återgavs på ett medryckande sätt. Uppmärksamheten riktade sig främst emot att man tyckte att artiklarna lämnade ut vissa lätt identifierbara barn, vilket var högst olämpligt och dessutom förbjudet.³⁸ Socialstyrelsen krävde ett klarläggande i frågan. Jonsson hävdade i en skrivelse den 18 februari att det inte fanns någon möjlighet att ur dessa artiklar identifiera något enskilt barn. Det var typfall som beskrevs, och ingen kunde pekats ut särskilt. Jonsson hävdade också att han inte själv hade haft någon vetskap om eller delaktighet i artiklarna. Socialstyrelsen accepterade också Jonssons förklaring och lät saken bero.³⁹

Ovan ställde jag mig frågande varför Jonsson så sent inkom med sin skrivelse till nämnden, rimligtvis för sent för att kunna påverka barnavårdsnämndens beslut i föreståndarfrågan. Att Jonsson inte hade någon vetskap om artiklarna i Expressen får anses ytterst osannolikt, han var ju chef för hela verksamheten och ytterst ansvarig. Men kan tolka det som att han nu insåg allvaret i situationen, här gällde att skapa god publicitet för sig och Skå för att söka vända vinden. Om han så hade svårt att få nämndens öra och det var omöjligt att få någon ändring i föreståndarfrågan så var det förmodligen lättare att vinna en förhållandevis okunnig allmänhet för sin sak, och då passar artiklarna i pressen väl in i bilden. Intresset fokuseras på enskilda tragiska barnaöden, som enkelt går att identifiera sig med. Hans skrivelse kommer då också i rätt ögonblick och kan tjäna som underlag för uppföljande artiklar. Tidpunkten är också väl vald med tanke på de förändringar som förbereddes i nämnden vad beträffar Skå. Särskilt tacksamt var det att angripa intendenturförvaltningen för byråkratisk inkompetens, något som sannolikt kunde falla väl ut på sikt. Jonsson lät också sprida sin PM till ett brett register av intressenter, inte bara inom nämnden. Skrivelsen riktades sålunda bara formellt till denna och var snarare avsedd för massmedia och utomstående.

Kan man i efterhand försöka verifiera Jonssons påstående om intendenturförvaltningens brister och möjligen få ett grepp om huruvida situationen resursmässigt verkligen var så mycket sämre på Skå än på andra barnhem? Det vill säga, fanns det täckning för Jonssons kritik? Man kan förmoda att Jonssons skrivelse den 12 februari togs emot med bestörtning hos barnavårdsnämnden. Reaktionerna uteblev inte heller. Chefen för intendenturenheten, Erik Essén, gick också till motangrepp bara några dagar senare. Denna skrivelse finns inte behandlad hos Vinterhed, men vi kan vänta oss att här återfinna svar på de ställda frågorna. Essén känner sig uppenbarligen mycket kränkt av Jonssons påståenden, som han anser är djupt orättvisa. Punkt för punkt försöker han möta kritiken. Han påtalar den nonchalans och det slarv han tycker sig finna i ekonomiska frågor på Skå, anslagsöverskridandena är väsentliga, och ledningen hyser bristande aktsamhet om byggnader och inventarier. "Det förefaller emellertid sannolikt, att överskridanden av den anmärkningsvärda storleksordningen, som förekommit och förekommer på Skå [kunnet nedbringas] om det

³⁸ Vinterhed, a. a., s. 292 ff.

³⁹ Ibidem.

inom barnhemmet funnits en person med vana och erfarenhet från liknande anstalt. Socialassistenten vilken i [Jonssons] promemoria betecknas som "ordningens och redans representant i det praktiska arbetet med barnen", har uppenbarligen inte räckt till i detta avseende. Uppenbart är också att man vid byggandet och inredningen av skolhemmen antingen inte haft klart för sig, hur vårdssystemet skulle komma att verka i praktiken, eller att det brustit i tillämpningen av systemet. Hemmen har inretts med väggbeklädnader och inventarier av sådana typer, som förekommer i vilket trivsamt privat hem som helst, för att varje präge av "anstalt" skulle vara utesluten. Resultatet, vare sig det är hänförligt till den första eller den andra av ovan angivna förutsättningar, är att barnbyn efter något mer än ett års verksamhet kan uppvisa stugor, som praktiskt taget är renrakade på allt vad inventarier heter, där man måste ta in trädgårdsbänkar för att ha något att sitta på och där man t. o. m. gjort försök att bränna bort resterna av tapeterna." Så kan det inte få fortsätta, menar Essén. Man måste "utan uppgivande av något väsentligt i vårdmetoderna ställa vissa anspråk på barnen i avsikt att bl. a. minska de destruktiva tendenserna. Att detta inte ligger helt utom möjligheternas gräns synes mig framgå av att gymnastik- och hobbylokalerna med tillhörande material, som handhas av den bland pojarna enl. uppgift mycket populära slöjdläraren, kännetecknas av utmärkt ordning".

Därefter behandlar Essén förstörelsen av inventarier, som under 1948 ersattes med 25 000 kronor, skador på byggnader, som uppgick till 8 000 kronor, samt ett överskridande på inventarietkontot med 7 000 kronor. Tillsammans uppgick ersättningskraven, som ändock bara utgjorde det allra nödvändigaste, till chefsläkarens dubbla årslön. Essén polemiserar mot Jonssons definition av "kamerala göromål". Visst kan mycket skötas centralt inne på nämnden, men helt givet kan många frågor bara behandlas lokalt på platsen. Vad beträffar åsikten att Skå är underförsörjt personalmässigt, redovisar han siffror som visar att under 1948 var i medeltal fyrtio barn inskrivna på Skå. Antalet anställda uppgick till trettiosex. "Eolshäll har sjutton anställda för trettioåtta barn." Även anklagelserna för bristande omsorg om vattenförsörjningen på Skå tillbakavisas omsorgsfullt. Visserligen har man haft problem med färskvattnet på Skå, men det är inget som intendenturkontoret kan beskyllas för att ha medverkat till.⁴⁰ Essén visar med andra ord inte utan framgång att barnbyn på praktiskt taget samtliga mätbara områden har haft en väsentligt bättre resurssituation än vad som var vanligt. Vad han hävdar är att man inte varit kapabel till att utnyttja detta favoriserade läge på ett ändamålsenligt sätt, utan i vissa fall till och med missbrukat det.

Bara några få dagar senare spås kritiken på i samband med att chefen för barnavårdsnämndens vårdbyrå, inspektör Valdemar Falk, avlägger rapport från ett besök han oanmald gjort på Skå den 24 februari. Falk var en erfaren barnavårdsman med meriter bland annat från tjänstgöring på Skrubba. Vinterhed har i likhet med vad som är fallet med Esséns rapport, valt att heller inte dra in detta material i sin framställning. Hans rapport är av principiellt intressant natur då den kommer från en erfaren person med förutsättningar att på ett sakligt sätt bedöma situationen på Skå: "Fyra av stugorna besöktes. Stugorna gav ett beklämmande intryck på grund av den förstörelse, som inomhus skett

⁴⁰ E. Essén till barnavårdsnämnden 25 feb. 1949.

praktiskt taget överallt både på byggnaderna och inventarierna. Väggar och tapeter var nersolkade och smutsiga i fruktansvärd grad. Tapeterna var på stora ytor bortrivna från väggarna eller också fullkletade med tidningsurklipp, för att inte nämna alla "teckningar" och med färgkrita dragna streck kors och tvärs. De öppna spisarna var mer eller mindre sönderhackade, korkmattorna på sina håll förstörda och med märken, som tydligt angav att man eldat på dem. Åverkan hade gjorts på dörrarna, låsen var trasiga, väggkontakter mer eller mindre fördärvade o. s. v. Även inventarierna var i regel illa medfarna, klädseln på möblerna var sönderrivna och nersolkad. Överdrag saknades. Radioapparaterna borta eller trasiga m. m. i samma stil. — — — Vi ifrågasätter huruvida inte, om också nuvarande uppfostringsmetoder i stort sett tillämpas, en sådan anda skall kunna skapas bland barnen, att de visar större aktsamhet om byggnader och inventarier."⁴¹

Det är en mycket upprörd inspektör som avlägger rapport till sin arbetsgivare. Sannolikt förhåller det sig på det viset att han i själva verket var utsänd av Wangson för att på plats, oanmäld, kontrollera om Esséns synpunkter var relevanta. Falks omdömen om Skå kom säkerligen som en oangenäm bekräftelse för Wangson. Dessutom fick han en tillsägelse av denne att nämnden för närvarande knappt kunde ta ansvar för vad som försiggick på Skå. Situationen var ohållbar. Wangson satt nu i slutet av februari 1949 dels med dessa interna larmrapporter, dels med positiva insiderrapporter i pressen med miljöskildringar från Skå, sannolikt initierade av Jonsson själv, dels med den kritik som avlevererats av socialstyrelsen tidigare i januari. Allt detta hände under några få veckor. Utvecklingen gick mot en kris. Wangson och barnavårdsnämnden knöt sina förhoppningar om en snabb förbättring av sakernas tillstånd till den nye föreståndaren.

Omprövningens tid

Ivar Lidman tillträdde tjänsten som föreståndare för Skå den 1 mars 1949. För Lidman blev arbetssituationen genast mycket svårhanterad. Han upplevdes som ett hot både mot delar av personalen, främst ledningen, och verksamheten. Han upplevde sig heller inte få det minsta stöd för att komma tillrätta med den avsevärda förstörelsen, och hans pedagogiska erfarenheter negligerades. Ett par gånger under våren kallades han upp till den bekymrade Wangson och under rättade denne om läget. Lidman insåg redan efter ett par veckor det orimliga i situationen och begärde avsked från tjänsten den 31 maj 1949.⁴²

⁴¹ V. Falk, rapport över inspektionsbesök vid barnbyn Skå den 24 feb. 1949, dat. 27 feb. 1949.

⁴² "Jag hade i själva verket ingen anledning att övergå till Skå, för min tjänst på Eolshäll hade just blivit ordinarie. Men det var givetvis en spännande utmaning och jag hade också vid flera tillfällen kommit i kontakt med verksamheten där, och även tillbringat några veckor på plats sommaren innan. — — — Jag förstod redan efter några få dagar att det skulle bli ytterst svårt att få någonting gjort. Stämningen bland en del av personalen var direkt fientlig. Jag upplevdes som ett hot mot deras verksamhet och existens. Det var också en mycket ungdomlig och ganska oerfaren personal som jag kom i kontakt med. Trots att jag själv bara var 43 år, så var jag ändå åtskilliga år äldre än de flesta. Jag förstod med en gång att skälen till att särskilt socialassistenten motarbetade mig var ytterst starka. Det framkom senare att jag praktiskt taget anställts på hans bekostnad. — — — Jag fick inget gehör vare sig från ledning eller delar av vårdpersonalen för min ambition att få rätsida på den materiella förstörelsen, och mina kunskaper om barn- och ungdomsvård, som i nästan samtliga fall översteg den befintliga personalens, var man inte intresserad av. Snarare valde man att ställa sig oförstående till vad jag hade att säga" (intervju med Ivar Lidman 22 sept. 1977, hos förf.).

Vissa uppgifter i Lidmans muntliga framställning går att pröva. Att framför allt socialassistenten/kammar skrivaren hade anledning att känna sig orolig framgår av barnavårdsnämndens protokoll den 29 mars, då man förbereder en uppsägning av denne.⁴³ I Aftonbladet den 15 februari renodlas också problematiken socialassistenten – föreståndaren: ”om föreståndaren för pojkhemmet Eolshäll, magister K. I. Lidman tillsätts på sex månader för att sköta det administrativa, måste det då innebära att assistenten Sven Larsson, tidigare medarbetare hos dr Jonsson under Karlstad tiden, måste sluta?”⁴⁴ Morgon-Tidningen har samma dag en artikel med liknande innehåll.⁴⁵

Jonsson har dock en helt annan uppfattning om på vilket sätt Lidman togs emot på Skå. Här rådde inga motsättningar, och han hade accepterats. Vinterhed prövar inte sanningshalten i dessa påståenden.⁴⁶ Att Jonsson så skulle missuppfattat situationen, att han var okunnig om varför Lidman, som var en erfaren barna- och ungdomsvårdsman, fått tjänsten på Skå kan inte vara möjligt. Lidman måste i februari setts som en ofrånkomlig nödlösning ur Jonssons synvinkel. Vi vet också genom Vinterhed att Jonsson på alla sätt i detta läge stödde Sven Larsson. Man skulle däremot kunna tänka sig att det, i alla fall på vissa håll, ingick i strategin att ”frysa ut” Lidman för att så fort som möjligt bli av med honom. Möjligen kan man tycka att detta betraktelsesätt förefaller vara otaktiskt och naivt, icke desto mindre kan det vara sant. Vad konflikten egentligen gällde var konkurrensen mellan två personer och två professioner: pedagogen mot läkaren.

För Wangson var emellertid nu måttet rågat. Någonting radikalt måste hända. Samtidigt som han accepterade Lidmans avskedsansökan, begär han in en rapport från denne om situationen på Skå. Denna rapport kom att få stor betydelse för Skåärendets fortsatta handläggning och den behandlas därför här ganska utförligt. Lidman var dessutom den person som då hade de bästa förutsättningarna att göra en inträngande analys av vårdarbetet på barnbyn, och hans åsikter kom därför att få stor tyngd.

Såsom barnbyn är organiserad, inleder Lidman, ”kan man uppdelat verksamheten bland barnen i fyra samverkande led: stugorna, skolan, fritidssysselsättningen och den analytiska terapin. Beträffande den senare delen av verksamheten saknar jag själv utbildning, varför jag här endast får konstatera, att blott ett fåtal av barnen i barnbyn får del av och fullföljer denna behandling.”

Vad gäller stugpersonalen, fortsätter Lidman, är det bra att det både finns en man och en kvinna tillstädes i varje stuga. Den låga ersättningen har dock betytt att stugpersonalen alltför ofta bytts ut. Särskilt har det gällt den manliga delen. Barnbyn fungerar i stor utsträckning som en utbildningsanstalt för blivande socialarbetare. Om man inte gör något åt lönesättningen måste man ompröva stugpersonalens sammansättning.

”Den materiella förstörelsen i stugorna är avsevärd och en del av stugorna befinner sig i sådant skick, att man måste använda ordet skandal, när man tänker på att av samhället omhändertagna barn skall vistas i sådan miljö. Utan

⁴³ Barnavårdsnämndens prot. 29 mars 1949.

⁴⁴ Aftonbladet 15 feb. 1949.

⁴⁵ Morgon-Tidningen 15 feb. 1949.

⁴⁶ Vinterhed, a. a., s. 295 f.

att närmare gå in på orsakerna till detta förhållande, opraktisk och ömtålig inredning, olämpliga inventarier m. m. vill jag framhålla, att stugornas tillstånd måste verka deprimerande på barnbyns personal och försvåra särskilt stugfolkets arbete. Det måste sprida vantrivsel även bland barnen, trubba av känslan av aktsamhet om materiella ting och verka direkt stimulerande på lusten att förstöra.

Vid barnbyns start och under dess första verksamhetstid hade enligt vad jag erfarit barnbyns ledning den uppfattningen, att några regler eller bestämmelser för barnens liv i byn ej var nödvändiga. När gängbildningar med klart negativ och antisocial inställning bildades, och dessa utövade en svår terror i byn, ingrep man inte med tillräcklig kraft mot dem. Man resignerade och studerade dessa fenomen. Så småningom har bland barnen i barnbyn utvecklats traditioner och en anda, som gör det naturligt, ja nödvändigt att terrorisera stugfolk, att busa i stugan och skolan, att skolka från skolan. Det här är naturligtvis en vårdfråga. Men det är även ett administrativt problem. Det sociala trycket i byn bland barnen pressar och tvingar barnen till ett beteende, som gör arbetet för personalen till en börda, som är utan jämförelse större än på någon annan institution av liknande slag. Men det för även med sig, att barnbyn vid behandling av barnen ej har det stöd, den hjälp från skolan, den borde ha. I de två högsta avdelningarna av skolan, klasserna sju och åtta samt fem och sex är besöksfrekvensen sådan, att något över hälften av barnen besöker skolan regelbundet. Därvid bör man minnas, att enligt direktiv från inspektionsmyndigheten räknas en timmes närvaro i skolan som närvaro hel skoldag. Detta betyder att under skoltid åtskilliga av eleverna driver omkring sysslolösa.

Nu anser barnbyns ledning, att de vanor, man får i byn ej behöver bli bestående. Man slutar att busa, när man flyttar från byn. De må vara ett riktigt resonemang. Jag anser ändå, att det nuvarande sociala trycket bland barnen i barnbyn bör brytas. Byns ledning har företagit en åtgärd i den riktningen, då man i januari i år genomförde den bestämmelsen, att barnen skulle gå till sängs senast klockan 22. Men här återstår mycket. För mig står det klart att sådana vanor uppövas bland barnen, att allt som hör till den dagliga livsrutinen, skolgång, sänggående m. m. ej blir några stora problem. Liksom man söker efterlikna den naturliga familjens organisation i stugorna bör som mönster för barnens beteende i byn stå en normal livsordning. Att man här bör ta nödiga individuella psykologiska och pedagogiska hänsyn är en självklar sak. Man kan använda sig av flera medel för att åstadkomma denna sociala upprustning. Barnantalet kan under en övergångstid sänkas i stugorna. Men därjämte anser jag, att flera av hemmets elever äro särskilt svåra att påverka. Det är i regel dessa som uppbära och konservera de traditioner på hemmet, man bör bryta. Dessa elever bör utan tvekan skiljas från hemmet, och beredas annan vård. Jag vill i detta sammanhang erinra om, att med de intagningsprinciper, man följer vid barnbyn, består klientelet där av normalbegåvade, behandlingsbara, miljöskadade barn. Alltså ett ur vissa synpunkter enhetligt klientel, tacksamt att arbeta med och i varje fall mer lätthanterligt, än vad man har på något av våra skolhem. Det är i dessa principfrågor, som min uppfattning ej delas av barnbyns ledning. Jag betraktar barnbyn som ett barnhem, och mina reflexioner grundar sig på de erfarenheter, jag har av sådan verksamhet. Barnbyns ledning betraktar barnbyn närmast som ett sjukhus för oroliga och nervösa barn, varvid

de låtit de medicinskt-psykologiska problemen vid bemötandet av barnen helt dominera.”

Lidman anknyter som synes till vissa bärande tema i Falks och Esséns rapporter, dock håller han sig på ett mera generellt plan. Han kritiserar framför allt att endast ett fåtal av de intagna barnen får del av den terapeutiska vården, bristerna i antagningsförfarandet av nya barn, vilket får svårartade konsekvenser för vårdarbetet, och frånvaron av några som helst förhållningsorder som reglerar livet på barnbyn. Kritiken träffar anstaltsledningen mycket hårt. Vårdarbetet, som var själva grundargumentet för barnbyns tillkomst, var naturligtvis extra känsligt för kritik. Kritiken kom nu också från en person utan läkarkompetens, vilket säkert heller inte togs upp särskilt väl. Dock måste vi konstatera att Lidman inte har något att invända mot vården som sådan — då den verkligen äger rum. Lidman riktar heller ingen särskild kritik mot socialassistenten, utan anser snarare att denne borde vara tillräcklig för de mera primitiva administrationsbehov ledningen anser sig behöva. Lidman lämnar också några praktiska förslag hur allt skall bli bättre.⁴⁷

Wangson får nu bekräftat de farhågor han alltsedan hösten 1948 haft vad gäller situationen på Skå. Han begär också omedelbart in kommentarer från Jonsson till barnavårdsnämnden i anledning av skrivelsen. Denne begär dock uppskov vilket föranleder flera irriterade reaktioner i nämnden.⁴⁸

Situationen var mycket inflammerad. I en PM från den 8 juli angående förslitningsskador på Skå — PMn innehåller inga kommentarer kring Lidmans PM — återkommer Jonsson än en gång till Eolshällspojknarnas skuld till all förstörelse: ”De första månaderna av barnbyns tillvaro var en synnerligen besvärlig tid. De båda Eolshällsgrupperna hade ännu inte solidariserat sig med barnbyn, aggressionsutbrotten voro talrika — — — Situationen försvårades genom den provisoriska förhållandena under vilka vi levde.” Det är naturligtvis inte ett ideal i sig, fortsätter Jonsson, att saker och ting slås sönder, men, ”grundprinciperna vid en mer positiv behandling mot asociala eller rentav antisociala barn måste i stället vara att häva den känslomässiga grundstämning av hat och opposition, som behärskar dessa barn. I praktiken innebär detta bland annat, att ordningsföreskrifter och dylikt måste doseras med den försiktighet, som barnens grundlidande, dvs. deras antisociala grundstämning kräver. Ett övermått av regler och bestraffningar skulle nämligen innebära ett konserverande av det antisociala känsloläget och därmed på längre sikt bli en behandling, som motverkade sitt eget syfte. Den djupare terapin har på barnbyn reserverats till vissa behandlingstimmar i därför särskilt avsedda rum, där barnen får tillfälle att, populärt uttryckt, avreagera tidigare förbjudna impulser”.⁴⁹

Han återkommer till den olämpliga inredningen och problem med vatten och andra praktiska förhållanden. Denna gång dock utan att höja rösten på det sätt han gjorde tidigare på året, i februari. Det finns egentligen således inga nyheter i hans argumentation utan åter igen framhålls att han är ett offer för yttre omständigheter.

Frågan är nu hur Jonsson skall ställa sig till den kritik som framkommit

⁴⁷ I. Lidman till barnavårdsnämnden 21 juni 1949. Vinterhed, a. a., s. 295 ff.

⁴⁸ Barnavårdsnämndens prot. 7 juli 1949.

⁴⁹ G. Jonsson, PM 8 juli 1949.

under våren och som kulminerat med Lidmans inbegärda skrivelse. Som jag ser det har han tre vägar att välja emellan. Antingen fortsätter han som tidigare och hävdar att han och barnbyn är ett offer för yttre omständigheter, eller så kan han på ett sakligt sätt gå till motangrepp och själv också erkänna eventuella misstag som begåtts, lova rätta till dessa och anställa en försonlig ton och söka få allt i ordning. Ett tredje sätt är att misstänkliggöra meningsmotståndarnas eller kritikernas syften och avsikter, hävda att de inte uppträder under egen flagg, utan är redskap för olika dunkla avsikter och medvetet vill skada honom. De är då antingen konservativa eller reaktionära. Det gamla ställs emot det nya.

När Jonsson så i mitten av augusti besvarar kritiken väljer han den tredje vägen. Han går inte in i ett sakligt bemötande av kritiken, utan försöker förenkla problematiken till att gälla huruvida barn skall vårdas efter nyare medicinsk-psykologiska metoder (som han själv står för) eller efter traditionella reaktionära anstaltsformer (som Lidman, Essén, Falk och Wangson står för). I och med en sådan argumentationsteknik, som förutsätter att ingen läst på vad hans kritiker har att anföra, gör han inte saken enkel för sig. Som visats ovan, är det inte någon av dem som egentligen vill ändra på behandlingsmetoderna. Alla menar samfällt att det är viktigt att man prövar nya vägar för vården. Vad man har sagt är, att dessa vägar ur ekonomisk, administrativ och mänsklig synvinkel måste vara acceptabla också för barnen och för de anställda liksom för de för verksamheten ytterst ansvariga.

Jonsson försöker genomgående visa att Lidmans skrivelse baserar sig på felaktiga premisser, okunnighet och bristande sakkunskap. Problemen på Skå bottnar enligt hans mening i dåliga förutsättningar, otillräcklig personal, bristande resurser och ett felaktigt klientel. Vad som förvånar är att han så totalt förefaller sakna förståelse för kritiken, att han inte på något sätt berör omständigheterna kring Lidmans tillsättning och vad som föregick denna. Man kan fråga sig om han överhuvud taget har läst Falks, Esséns och Lidmans olika PM.⁵⁰

Wangson reagerar i sin kommentar den 8 september med stor besvikelse över den oförståelse och den bristande erkänsla han möter hos Jonsson visavi hans kritiker. Utvecklingen på barnbyn har följts med stort intresse från barnavårdsnämndens sida, anser Wangson. "Såsom initiativtagare till och sedermera huvudman för verksamheten är det naturligt att nämnden haft en man vågar säga hundra procentigt positiv inställning till [barnbyn]." Nämnden är dock enligt Wangson angelägen om att projektet barnbyn skall bli framgångsrikt och måste därför se till att verksamheten där inte äventyrar denna ambition. "Det kan icke förnekas, att åtskilligt förekommit, som varit ägnat att väcka undran och oro även hos den mest positivt inställda." Han anknyter till sitt memorial från föregående år där han påtalade den bristande ordningen på barnbyn och framhöll önskemålet om en duglig administrativ kraft för att få bukt med vissa missförhållanden. "Med valet av föreståndare torde barnavårdsnämnden ha poängterat en önskan att dennes beprövade omdöme och stora erfarenhet som anstaltspedagog skulle få göra sig gällande i ledningen av anstalten över huvud och skänka arbetet där större stadga och härigenom skapa bättre vårdbetingel-

⁵⁰ G. Jonsson till barnavårdsnämnden 15 aug. 1949. Vinterhed, a. a., s. 297 f.

ser för barnen och arbetsbetingelse för personal. Tyvärr fann magister Lidman som tillträtt förordnandet den 1 mars 1949 efter endast 3,5 månaders tjänstgöring vid barnbyn att han under sådana förhållanden inte hade en tillräcklig uppgift att fylla", utan sade upp sig. Wangson beklagar djupt det sätt varpå Jonsson behandlat kritikerna mot barnbyn. *"Om de tillämpade behandlingsprinciperna nämligen skulle visa sig medföra konsekvenser som allvarligt äventyrar deras eget uttalade syfte måste detta rimligen föranleda en omprövning av desamma och härav eventuellt föranledda modifikationer."* Det hade varit önskvärt om Jonsson i sitt yttrande hade företagit en sådan omprövning utifrån de särskilda konkreta punkterna i Lidmans kritik. Jonsson utdömer ett sådant "polemiskt" tillvägagångssätt som "sterilt" och väljer i stället att "ge en skildring av de barnpsykiatriska synpunkterna och deras realiserande i praktiken på barnbyn och därvid använder han [Lidmans] kritiska kommentarer som ett slags illustrationsmaterial för att få fram skillnaden mellan gammalt och nytt". Som jag senare skall påvisa, fortsätter Wangson, lämnar denna metod, som ingalunda är mindre "polemisk" i sitt utförande, flera av Lidmans synpunkter obesvarade eller åtminstone ouppklarade.

Wangson anser att Jonsson i sitt yttrande lägger stor vikt vid att framhäva skillnaden mellan vad han redan i den nyss anförda meningen kallar "gammalt och nytt" inom barnhemsvården. Denna uppläggning är mindre lycklig, då den skarpa skiljelinje som Jonsson här uppdrar inte i verkligheten existerar, i varje fall inte inom huvudstadens barnhemsvård. Den psykologiska grundsyn för vilken Jonsson under en lång följd av år har varit en framskjutande förkämpe, kan inte, som Jonsson synes vilja göra gällande, längre betecknas såsom "ny" och i denna egenskap förbehållas verksamheten vid barnbyn. Den torde tvärtom numera allmänt ha slagit igenom inom barnhemsvården och präglar helt socialstyrelsens Råd och anvisningar nr 49 "Om behandling av barn på barnvårdsanstalter" något som inte kan vara Jonsson obekant då han såsom sakkunnig medverkat vid anvisningarnas utformning. Wangson avfärdar också Jonssons påstående att metoderna på Skå är nya och märkvärdiga.

Wangson menar att det nya, och gärna epokbildande, med barnbyn ligger på ett helt annat plan. Det ligger i de ojämförligt mycket större resurser, lokala, personella och tekniska, varmed barnbyn utrustats i förhållande till övriga barnhem. Genom sitt läge och sin vidsträckt areal har den nästan outtömliga möjligheter för barnen till vistelser i skog och mark, till vinter- och sommarsport, bad och utomhuslekar. Den har också god tillgång på fritidslokaler och sysselsättningsmaterial. Och den har en stor personal, genomsnittligt i det närmaste en vuxen per barn, däribland psykiatriskt och psykologiskt skolade, för barnens vård, sysselsättning och behandling.

Därefter kommer några centrala avsnitt i Wangsons utlåtande som rör vanebildningens effekter, behovet av att lära barn goda vanor. Står detta inlärande i strid med behandlingsprinciperna på Skå, frågar sig Wangson. Han refererar och stöder sedan Lidmans synpunkter i denna sak. Wangson slår sedan fast att: "För anstaltens fortsatta bestånd är det emellertid oundgängligen nödvändigt, att åtgärder, i den mån så ej redan skett, vidtas som utan att frångå de moderna riktlinjerna varpå verksamheten vilar likväl skapar förutsättningen för en gynnsammare situation inom barnbyn." Han fortsätter: "så vitt jag och nämndens övriga tjänstemän — i första hand intendenten, sysslomannen, barnhemsin-

spektören och barnhemsinspektrisen — kan bedöma är Lidmans karaktäristik av [barnstugornas] tillstånd på det hela taget riktig. Tyvärr synes Jonsson inte ha fattat allvaret i Lidmans kritik och går därför i sitt svaromål helt vid sidan av den springande punkten häruti.”

Vad beträffar personalomsättningen menar Wangson att den varit abnormt hög. Från det att verksamheten började 1 september 1947 till augusti 1949 har sammanlagt 104 personer arbetat i barnstugorna.” Av dessa har endast en varit i tjänst sedan hemmet öppnades, 81 eller runt 4/5 av hela antalet mindre än sex månader och 54 eller mer än hälften mindre än två månader.” Vad innebär nu dessa siffror, frågar sig Wangson retoriskt. Jo, om det ligger någon mening bakom talet att barnen i barnbyn genom stugorganisationen och de små barngrupperna med deras ”föräldrar” skall ”få en av många aldrig erfaren upplevelse av trygghet och kontakt med den vuxne” och detta betecknas som en nyckel till barnens behandling, vilket det också otvivelaktigt är, då har man inte heller på denna vitala punkt i vårdarbetet lyckats realisera det uppställda syftet. Ty ett ombyte av föräldrar varje eller varannan månad kan knappast vara ägnat att skänka barnen ”trygghet och kontakt med den vuxne” och hör ju ej heller till vanligheten i den normalfamilj, som man vill efterlikna.

Den abnormt stora omsättningen bland vårdpersonalen i stugorna har, enligt Wangson, Jonsson nu förklarat sig finna till avgörande del vara att söka i en alltför låg lönenivå för denna personal och endast i andra hand bero på ’de ostridigt otillfredsställande arbetsförhållandena’. ”Jag är av rakt motsatt mening och styrkes häri av uttalanden från åtskilliga personer, som antingen haft anställning vid barnbyn och slutat eller som sökt sådan — väl införstådda med lönevillkoren — men efter att på platsen ha studerat arbetsförhållandena återtagit sin ansökan.”

Vad gäller personalförsörjningsläget menar Wangson att Skå redan nu är tillgodosett med personal i en utsträckning, ”som saknar varje jämförelse på övriga barnhem”. Personalen är inte bara större än enligt den ursprungliga organisationsplanen, fortsätter Wangson, ”utan därtill kommer att platsantalet nedskurits från planerade 84 till för närvarande 63”. Trots detta föreslår Wangson i slutet av skrivelsen en tredje psykologtjänst och vissa timmar för en arvodesanställd underläkare, liksom att föreståndartjänsten permanentas. ”Detta betyder i sin tur, att den nuvarande befattningen som socialassistent under sådana förhållanden blir överflödig.”

Avslutningsvis anser Wangson att kritiken mot vissa förhållanden på Skå är berättigad och måste leda till viss omprövning av delar av verksamheten.⁵¹

Wangsons omfattande skrivelse på hela 17 sidor går sammanfattningsvis ut på att verksamheten vid Skå inte kan fortsätta som tidigare. Den bristande ordningen verkar förlamande på hela institutionen. Det var egentligen inte frågan om att han tog parti för eller emot. Han konstaterade att den tveksamhet han redan för ett år sedan hade hyst inför vissa moment i arbetet på Skå blivit fullständigt bekräftad. Vidtogs inte omedelbart några radikala åtgärder riskerade Skå-projektet att läggas ned. Inte heller nu handlade det om att ändra själva grundprinciperna för vårdarbete, vilket klart utsades. Wangson föreslog till och med en utvidgning av den terapeutiska personalen. Men förstörelsen måste stoppas och någon ordning i verksamheten måste införas.

⁵¹ O. Wangson, tjänsteutlåtande 8 sept. 1949. Vinterhed, a. a., s. 297.

Trots detta föranleder Wangsons synpunkter en häftig pressdebatt, som leds av Gunnar Inghe, vilken som bekant tidigare stött Jonsson. Han skyr inga medel i de artiklar han publicerar i *Morgon-Tidningen* någon vecka senare. Inghe hävdar att Jonsson är utsatt för en veritabel förföljelse och att förföljarna utgörs av reaktionärer och bakåtsträvare. Någon saklig diskussion av de faktiska förhållandena på Skå ger han sig inte in på. Avslutningsvis erkänner Inghe att förstörelsen på Skå visserligen är stor, men menar att den beror på olämplig utrustning och felaktigt klientel. Vad barnavårdsnämnden bör göra är att snarast anslå nya resurser till reparationer och nyinköp.⁵² Inghes argument igenkänns från Jonssons skrivelse tidigare i augusti och är i stort sett en upprepning av dessa.

Wangsons svar några dagar senare överensstämmer i huvudsak med hans tjänsteutlåtande till nämnden den 8 september. Han försöker argumentera i sakfrågorna, men ger i princip också samtidigt upp och inser det fruktlösa i denna debatt. Varje ansats till kritik mot barnbyn möts av hänsynslös motpropaganda. Kritikerna åsätts epitet som reaktionära eller anses vara anhängare av den "gamla skolan". Som tur är, skriver Wangson, finns det fler personer än Jonsson som har barnpsykiatrisk kompetens. Att Inghe betecknar honom själv som medlem av "den gamla skolan" faller på sin egen orimlighet. Bl. a. var han ordförande i ungdomsvårdskommittén vars förslag till reformerade vårdinsatser godkändes av regering och riksdag, "och som därför kan betecknas som de moderna psykologiskt grundade uppfostringsidéernas officiella genombrott i vårt land". Wangson pekar i artikeln också på det faktum att han inte föreslagit någon ändring i "de bärande principerna varpå verksamheten vid barnbyn vilar." Vad han däremot frågar sig är, om de nya uppfostringsmetoderna och idéerna oupplösligt är förenade med avancerad förstörelse och vantrivsel. Detta kan han för sin del inte tro.⁵³

Några dagar dessförinnan, den 20 september, sammanträder barnavårdsnämnden och diskuterar Skå. Vad som sägs på detta möte går inte helt att klarlägga. Alldeles uppenbart är emellertid att ärendet var inflammerat och mycket känsligt. Det fanns ingen återvändo. Något måste hända. Man fattar också två beslut. Det ena gick ut på att man överlämnade samtliga handlingar i Skå-ärendet till socialstyrelsen och medicinalstyrelsen för en gemensam prövning av verksamheten på Skå. Det andra beslutet var att man beviljade Gustav Jonsson en längre semester.⁵⁴

Denna utgång kan knappast tolkas på annat sätt än att barnavårdsnämnden tappat förtroende för Jonsson och såg det som enda utväg för att få ordning på verksamheten, att denne för en tid avlägsnades. För att i någon mån gå den uppiskade opinionen till mötes fattar man samtidigt beslutet att låta två neutrala instanser gå in och undersöka vad som gått fel och vad som bör rättas till. Därmed är egentligen själva huvudstriden slut. Verksamheten på Skå stramas upp vad gäller den administrativa sidan. Jonsson är inte mannen att hantera detta utan en vikarierande norsk psykiater, Nic Waal, tillsätts.

Detta hindrar inte Inghe från att fortsätta sin polemik med Wangson. I en ny artikel i slutet av september tar han ånyo upp frågan. Denna gång dock i en

⁵² *Morgon-Tidningen* 17 och 18 sept. 1949. Vinterhed, a. a., s. 298.

⁵³ *Morgon-Tidningen* 25 sept. 1949.

⁵⁴ Barnavårdsnämndens prot. 20 sept. 1949. Vinterhed, a. a., s. 301.

mera sansad ton. Han hävdar återigen att problemet huvudsakligen består i att man misstänkliggör personalen på Skå och misstror dess avsikter. Den dåliga miljön kan skyllas på stugornas dåliga utrustning m. m. Hans personkritik av Wangson själv upprepas dock inte och någon sakdiskussion förs inte.⁵⁵ Men, som sagt, artikeln kommer för sent för att påverka utgången i nämndens plena. Barbro Alving, Bang, publicerar ungefär samtidigt också några artiklar från besök på Skå. Men också dessa kommer för sent för att få någon betydelse för ärendets utgång.⁵⁶

Socialstyrelsens och medicinalstyrelsens gemensamma utredning låter vänta på sig. Inte förrän i december 1950, drygt ett år senare, lämnar man sitt betänkande. Jag återkommer till detta nedan. Under mellantiden förändras situationen på Skå. Uppstramningen är genast märkbar. En som kan intyga detta är vårdbyråns chef Valdemar Falk. Vid två tillfällen under 1950 gör han sina inspektionsrundor och kan berätta om varaktiga förbättringar. Den 25 augusti 1950 skriver han i sin rapport att reparationerna av stugorna var i full gång och att beläggningen av barn därför var liten. Fasta rutiner har införts på flera områden, exempelvis vad gäller utrustning och kosthållning. Dessutom har det lugnat ned sig betydligt i stugorna.⁵⁷

I oktober gör han ett nytt besök och anser att stugorna nu ger ett helt annat intryck, ”men de ännu trasiga och smutsiga möblerna — — — gör att hemtrevnaden ännu saknas.” Städningen var utan anmärkning och allt var i ordning. Fortfarande är han dock kritisk till vissa företeelser. För det första måste man förhindra att en del pojkar åker till stan och stjäla, vilket är mycket vanligt. För det andra ifrågasätter han om det är ändamålsenligt att låta vissa barn stanna så länge på barnbyn. ”För närvarande är där intagna sjutton stycken pojkar, som varit där ungefär två år eller längre tid. Någon speciell behandling synes dessa barn inte erhålla, och det blir närmast en fråga om förvaring.” Han är dessutom kritisk till att så många elever inte bryr sig om att gå till lektionerna. ”Pojkarna uppges också skolka från behandlingen hos terapeuterna. För att ändamålet med deras verksamhet skall kunna vinnas synes det mig vara ett oeftergivligt krav, att de barn, som behöver behandlingen, verkligen får den”.⁵⁸

Allt var således inte till Falks belåtenhet, dock är tonen en helt annan än vad den var i februari 1949. Då var han upprörd och skakad, nu kan han iakttä att det skett en förändring till det bättre. Förhållandena hade lugnat ner sig och var mer normala.

När så utredningen från social- och medicinalstyrelserna kom i slutet av år 1950 innebar den som väntat ett stöd för verksamheten på Skå, med vissa modifikationer. Den föreslog, i överensstämmelse med Wangsons memorial ett år tidigare, en utökning av personalen med en rektor, som skulle ersätta den existerande kamreren/socialassistenten, en ytterligare psykologiasistent samt en sömmerska och städhjälp. Utredningen slog vidare fast att Skå är ett barnhem som bedriver barnpsykiatrisk vård och att barn under skolåldern inte skall

⁵⁵ *Morgon-Tidningen* 25 sept. 1949.

⁵⁶ *Dagens Nyheter* 18 och 20 sept. 1949. Vinterhed, a. a., s. 301.

⁵⁷ V. Falk, rapport över inspektion vid barnbyn Skå den 25 aug. 1950, dat. 26 aug. 1950.

⁵⁸ V. Falk, rapport över inspektion vid Barnbyn den 10 okt. 1950, dat. 14 okt. 1950.

tas emot. Utredningen konstaterade avslutningsvis att verksamheten på senare tid utvecklats mot allt stabilare form.⁵⁹

Wangson fick i stort sett acceptans på samtliga förslag han presenterat i memorialet den 8 september 1949 och utgången måste ha tillfredsställt hans ambitioner att skapa rätsida på verksamheten på Skå. Gustav Jonsson tvingades acceptera att de kritiker han tidigare inkompetensförklarat slutligen visade sig få full upprättelse.

Stadsfullmäktige beviljade också de erforderliga medlen. Socialassistenten/kamreren avgick sedermera som ett resultat av fullmäktiges beslut. Med honom solidariserade sig flera av de gamla medarbetarna från Jonssons Karlstad-tid. Jonsson kvarstod emellertid på sin tjänst. Därmed var pionjärtiden till ända.⁶⁰

Sammanfattning och slutkommentar

Jag har i denna uppsats velat pröva vissa av de påståenden som Kerstin Vinterhed presenterat i sin avhandling om Gustav Jonsson på Skå. Jag har också velat testa hållbarheten i några gentemot Vinterhed alternativa frågeställningar. Det är min bestämda mening efter det att jag gått igenom det samtida aktmaterialet att vissa av de av henne lanserade påståendena kan falsifieras. Verksamheten på Skå de första åren var således inte unik. Den var snarare ett led i en strävan samhället hade att skapa en humanare vård av barn och ungdomar, där man alltmer skulle tillämpa moderna psykologiska och individbaserade metoder. Denna nyordning var inte kontroversiell utan omfattades av i det närmaste samtliga sakkunniga på området, inklusive statliga ansvarsmyndigheter som socialstyrelsen och medicinalstyrelsen. Den nye barnavårdsdirektören Otto Wangson var dessutom ordförande i ungdomsvårdskommittén och var en av de mest tongivande i dessa sammanhang. Det rådde med andra ord inte några delade meningar om hur behandlingsprogrammet skulle se ut när det fastställdes för Skå. Tesen som lanserades av Jonsson och som ytterligare har understrukits av Vinterhed, att det fanns anhängare av den "gamla", reaktionära skolan som stred med den nya, radikala, anser jag kan tillbakavisas.

Vissa av de nyrekryterade befattningshavarna, inklusive Jonsson själv, hade 1947 mycket ringa erfarenheter av vård av barn på hem eller s.k. anstalt, vilket medförde att man var oförberedd på de problem som uppstod när de första barnen anlände till barnbyn i oktober 1947. Denna oerfarenhet kombinerades med en bristande förmåga att snabbt organisera verksamheten. Tillsammans med vissa praktiska omständigheter, bl. a. svårigheter med vattenförsörjningen, betydde detta i det närmaste oöverstigliga problem i initialskedet. Från ledningens sida ville man dock inte erkänna sina svagheter, utan man hävdade att det främst var de exceptionellt svårhanterliga barnen från Eolshäll som tillsammans med usla resurser var huvudanledningarna till problemen. Jag har visat att deras argumentation härvidlag i vissa stycken är felaktig. Få barn

⁵⁹ Socialstyrelsens och medicinalstyrelsens utredning om barnbyn Skå den 15 dec. 1950. Vinterhed, a. a., s. 302 f.

⁶⁰ Vinterhed, a. a., s. 302 ff. Vinterhed hävdar (s. 298) att Wangson "inte stod ut med att ha intagit en konservativ ställning" visavi Jonsson, utan begärde avsked från sin post och blev advokat i Göteborg. Detta påstående saknar helt belägg i materialet. Snarare kan man påstå att Wangson fick verksamheten på Skå dit han ville. Han avgick f. ö. inte från sin tjänst förrän 1952.

placerades av Eolshäll på Skå under hösten 1947 och resursläget måste betraktas som tillfredsställande för ett barnhem av denna karaktär.

Problemen med sönderslagna inventarier, förstörda lokaler och allmän vantrivsel förvärrades under 1948. Jag har tagit fram material som visar att man på ansvarigt håll, dvs. inom Stockholms barnavårdsnämnd, blev allt oroligare för att hela verksamheten på Skå på sikt skulle kunna äventyras om man inte vidtog kraftfulla åtgärder. Ett övertygande antal vittnesmål under 1948 och vintern 1948/49 berättar entydigt om att situationen vid det laget blivit ohållbar. Skå undgick med knapp nöd en anmärkning av tillsynsmyndigheten i januari 1949.

Jag visar hur barnavårdsnämnden i februari 1949 försöker att skapa ordning genom att tillsätta en administrativ chef, Ivar Lidman. Denne motarbetades kraftigt, viss personal kände sig hotad och han sade redan efter tre månader upp sig. Måttet var nu rågat. Barnavårdsdirektören begärde in en rapport från Lidman, och denna fick vittgående konsekvenser för verksamheten på Skå. I en mycket skarp skrivelse den 8 september 1949 tillrättavisade Wangson ledningen på Skå, anklagade den för ohörsamhet och yrkade på bestående snabba förändringar i organisationen. Det var dock inte själva behandlingsmetoderna Wangson ville åt, utan i stället organisationsformen och avsaknaden av en fast och konsekvent ledning. På ett sammanträde i nämnden den 20 september beslutas om en ny "opartisk" utredning av Skå, liksom ett tillfälligt lösgörande av Gustav Jonsson från sysslorna på barnbyn. Ledningen på Skå kunde inte längre hävda att problemen enbart orsakats av yttre omständigheter, svåra barn och dåliga resurser, utan åtgärder måste vidtas för att gå Wangson tillmötes. Under 1949 och 1950 stramas också verksamheten upp, vilket konstaterades av barnavårdsnämndens tjänstemän vid inspektionstillfällen.

När social- och medicinalstyrelsernas gemensamma utredning kommer i slutet av 1950, innebar den ett fullständigt accepterande av Wangsons åtgärder. Rektorstjänsten permanentades, vilket medförde att socialkamrern tvingades lämna verksamheten. Med honom följde en stor del av de medarbetare Jonsson rekryterat ur Karlstadskretsen. I och med detta inträdde en ny lugnare fas i Skås vardag och barnbyn upphörde så småningom att vara ett ständigt återkommande ärende på barnavårdsnämndens föredragningslistor.

Evers. En släkt från Holstein

Av *Knut Evers*

Från den lilla byn Obernwolde i Holstein, ett par mil utanför Lübeck, utvandrade år 1812 den då 19-årige Asmus Heinrich Evers till Sverige. Han etablerade sig efter några år som vinhandlare i Göteborg. 1821 följde hans yngre bror Johann Friedrich efter och tog anställning i broderns firma.

Komna från enkla förhållanden — fadern var holsteinsk småbrukare — och utan några ekonomiska resurser arbetade sig de båda bröderna i Göteborg upp till ekonomiskt välstånd och ansedda sociala positioner. Asmus Heinrich gifte sig 1819 med Sophia Christina Malm, men äktenskapet upplöstes genom skilsmässa 1826. 1827 gifte han om sig med Christina Sophia von Sivers, dotter till överdirektören vid tullverket i Göteborg, Retz Henrik von Sivers och dennes maka Juliana Sofia, född Bandelin. 1829 gifte sig Johann Friedrich med en syster till sin brors hustru, Ulrica Eleonora von Sivers. Även släkten von Sivers har sitt ursprung i Lübeck, varifrån den nämnde Retz Henriks farfar, den sedermera välkände prosten i Tryserum i Småland Henric Jacob Sivers, utflyttat till Norrköping 1735.

Asmus Heinrich Evers erhöll burskap som borgare i Göteborg 1818. Hans vinhandel måste ha varit en lysande affär, ty under olika perioder mellan 1823 och 1852 finns han registrerad som ägare av tre av Göteborgs landerier, nämligen Lorensberg 1823—27, Hedås 1830—44 samt Carlsberg 1847—52.¹ Med köpet av Lorensberg förhöll det sig på följande sätt. Landriet, som var i privat ägo, förvärvades 1823 av handlanden Isac Valentin, men då denne begärde magistratens medgivande av köpet avslogs begäran och man beslöt att staden skulle inlösa fastigheten. Den överläts därefter till Evers mot att denne förband sig att upplåta parken ”till en allmän promenadplats för stadens innevånare och till en bättre Vårdshus rörelse, hvarest nödige förfriskningar för dem som sådana önskade tillika kunde erhållas”. Den mångåriga restaurangverksamheten på Lorensberg daterar sig alltså från 1823. Redan efter några år, 1827, sålde Evers emellertid egendomen, och rörelsen fortsattes av den nye ägaren, traktören J. A. Winberg.²

1849 inköpte Asmus Heinrich Ströms säteri vid Lilla Edet, Bohusläns då för tiden största enskilda jordbruk, och bosatte sig där. Mangårdsbyggnaden var en slottsliknande träbyggnad, uppförd 1685 då godset ägdes av generalguvernören

¹ E. Fischer, *Göteborgs landerier*, Göteborg 1923, s. 184, 197, 217 ff.

² C. R. A. Fredberg, *Det gamla Göteborg*, 3, Göteborg 1923, s. 311.

Knut Evers, f. 1919, fil. dr, jur. kand., D.H.S., har skrivit *Studien zu den Vorlagen des schwedischen Neuen Testaments vom Jahre 1526* (1984) och är medförfattare till *Ernst Josephson och Fänrik Stål* (1990).

och fältmarskalken Rutger von Ascheberg. Evers lät riva byggnaden och i dess ställe uppfördes 1851 den ännu bestående stenbyggnaden i senklassicistisk stil vilken vanligen går under benämningen Ströms borg eller Ströms slott.³ Den ståtliga byggnaden är kulturhistoriskt intressant; inte minst gäller detta interiören. Mest känd är stora salongen, vars väggfält är hållna i blått och vitt och vars takdekorationer lär vara utförda av samma italienska stuckatörer som dekorerat Börsen i Göteborg, vilken uppförts kort innan.

Asmus Heinrich Evers var också verksam som industriman. Under 1840-talet var han ägare av Anderstorps bomullsspinneri i Lindome söder om Göteborg⁴ och 1861 övertog han det av hans son Axel några år tidigare startade Ahlafors bomullsspinneri c:a tre mil norr om Göteborg.⁵ I detta företag kvarstod han som chef ända till sin död 1877. Båda fabrikena genomgick under dessa perioder betydande utbyggnader och moderniseringar.

I Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning av den 11 januari 1877 finner man följande dödsruna:

En af Göteborgs äldste borgare, grosshandlanden A.H. Evers, afled härstädes sisl. gårdags e. m. i den höga åldern af 84 år; han föddes i Holstein den 1 maj 1793. A. H. Evers namn har hört till denna stads mest kända affärsmann. Den sedan några år tillbaka mot grafven lutande mannen, hvilken ännu skötte sin affär, var en gång en man med synnerlig verksamhetskraft. Anderstorps stora bomullsspinneri erhöll genom honom i kanalbyggnader m. m. sin utveckling. Ströms säteri skall länge bära minnet af hans verksamhet i byggnader och jordförbättringar m. m. Denna orts hypoteksförenings bildande år 1852 hör till hans lifs gerningar. Till hans lifliga natur hörde mycket känslighet och hjertats värme, hvaraf de som kommo i närmare beröring med honom, synnerligen på äldre dagar, kunde möta mångt gripande uttryck.

Den yngre brodern, Johann Friedrich Evers, författarens farfars far, erhöll 1826 efter fem års tjänst i Asmus Heinrichs vinfirma burskap som borgare i Göteborg och inträdde som kompanjon i företaget. Även för honom blev detta tydligen en lönsam verksamhet ty 1837 köpte han, efter utträde ur firman, Hede säteri vid Lerum jämte underlydande gårdar och etablerade sig som godsägare, eller "possessionat" som det hette på den tiden. Han bosatte sig med sin familj på Hede herrgård, där min farfar, sedermera disponenten Albert Evers i Borås, föddes 1846. Hede blev kvar i Johann Friedrichs ägo till 1865, då han sålde egendomen och i stället köpte landeriet Charlottenberg i Alingsås, där han bodde till sin död.

Asmus Heinrich avled som sagt 1877 och begravdes på Hjärtums kyrkogård i Bohuslän. Johann Freidrich dog 1874 och begravdes i Alingsås. Båda gravarna är bevarade.

Mot bakgrund av de båda invandrade brödernas här ovan i korthet skildrade levnadslopp och de positioner de skapade åt sig i samhället har det onekligen sitt intresse att taga del av några rader⁶ som Asmus Heinrich nedskrivit om barndoms- och uppväxtförhållandena i Holstein och om sin första tid i Sverige:

³ J. Sjöberg, *Bygden vid älven*, Partille 1973, s. 125.

⁴ *Almedahlsföretagen genom tiderna*, Göteborg 1946, s. 71 ff.

⁵ D. H. Bagge, *Anteckningar om Sveriges bomullsspinnerier*, Norrköping 1889, s. 27.

⁶ I förf:s ägo.

Ich A. H. Evers wurde im Holsteinischen Dorffe eine gute Meile von Lübeck den 1.ten May 1793 geboren, und zwar in einer kleinen Schmiedehütte daselbst, da meine Eltern sehr arm waren und noch bey ihren Schwieger Eltern, dem Hufschmied Fred. Siemssen, wohnten. [Med "Schwiegereltern" avser A. H. E. här sin fars svärföräldrar, alltså sina egna morföräldrar.] Mein Vater, Joachim Hinrich Evers, aber arbeitete sich zum Arrendator einer guten Bauerstelle und liess mir so gar in einer guten Schule bey dem Rector Rohde gehen. Leider kam ich aber zu früh in dieser Schule und profitierte in meinem 10. und 11. Jahre da fast sehr wenig. Jedoch hatte dieses Städtische Leben einen guten Einfluss auf mein weiteres Fortkommen. Im 12. 13. 14. und 15. Jahre ging ich ferner in einer ziemlich guten Bauern Schule im Dorffe Krumbeck bey dem braven Lehrer Chr. Spiel — wonach ich Ostern 1809 in Curau Confirmiert wurde, und den 5.ten April 1809 darauf gleich in die Weinlehrehandlung trat. Gewiss hatte ich nicht den humansten Principale in Wilh. Lud. Martens in Lübeck weshalb ich auch nur 3 Jahre bey ihm aushalten konnte; ging also von ihm 1812 und kam aufs gerade Wohl [på vinst och förlust] am 11.ten October 1812 mit nur — — — [oläsl. ord, tydligen angivande en penningssumma] in Halmstad in Schweden an. Zufällig hatte ich in Helsingborg den Commerzrath A. J. Hammar aus Halmstad kennen gelernt, der mir auf eine unbestimmte Zeit als Wein Küper in Helsingborg engagierte und mich bat gleich nach Halmstad zu reisen. Dieses war mir gewiss ein sehr willkommenes Engagement da ich weder Reise Geld noch Kleider hatte, und dabey gar kein Wort Schwedisch verstand.

Bey Hammar in Halmstad blieb ich bis ultimo Decbr 1816 nach welcher Zeit ich Condition als Küper bey dem Herrn Carl — — — [svårläst namn] in Gothenburg angenommen hatte. Behielt diese Stelle aber aus Mangel an Beschäftigung nur 1/2 Jahr und nahm darauf ein ähnliches Engagement bey dem Herrn Hans Joseph Andrén der aber im Herbst 1817 starb und das Haus in Concoursstand hinterliess. Ich beschloss also mit der Unterstützung des Bruders des verstorbenen Andrén, Herr Joh. A. Andrén, der damals ein sehr reicher Mann war, mich als Weinhändler selbst zu etablieren, was auch den 9.ten October in — — — [oläsl. ord] Hauskällar geschah.

Härefter har A. H. Evers på svenska tillagt: "Nu begynner min period som Winhandlare".

Den svenska släkten Evers brukar delas upp i två grenar, den äldre, stammande från Asmus Heinrich, och den yngre, stammande från Johann Friedrich. Asmus Heinrich hade sju barn — två i sitt första och fem i sitt andra äktenskap — och Johann Friedrich likaledes sju.⁷

Familjenamnets ursprung och eventuella betydelse har alltid varit höljt i dunkel för släktens svenska medlemmar, sannolikt också för senare generationer av våra tyska förfäder. Det första man vid ett studium kan konstatera är att namnet Evers är en för Holstein och Schleswig typisk namnbildning. Inom dessa områden finns ett flertal liknande efternamn, t.ex. Ahlers, Borchers, Folkers, Lübbers, Meiners, Sivers.⁸ Dessa namn har alla det gemensamt att de utgör genitivformen av ett förnamn. Ett vanligt sätt att bilda efternamn i dessa nordtyska områden var i gamla tider att man tog genitivformen av faderns namn och lade till ett Sohn — t.ex. Hindrikssohn — men ofta förekom också att man nöjde sig med bara genitivformen, och man fick då korta familjenamn

⁷ Vidare uppgifter om de båda grenarnas utveckling finner man i *Svenska ättartal för år 1898*, Sthlm 1898, samt i *Svenska släktkalendern 1913, 1917, 1919, 1938, 1950 och 1965*, Stockholm 1912–65.

⁸ H. Bahlow, *Niederdeutsches Namenbuch*, Wiesbaden 1972, s. 46.

som Hindriks, Friedrichs etc.⁹ Det är till denna grupp som de ovan uppräknade namnen, inklusive Evers, hör. Sådant har undantagsvis kunnat ske också i Sverige. Så t. ex. har skulptören Carl Milles bildat sitt efternamn just på detta sätt. Fadern, Emil Andersson, kallades nämligen Mille.

Vilket förnamn är det då som utgör stommen i namnet Evers? Denna fråga ter sig i förstone inte så lätt att besvara, då namnet i sin nuvarande form knappast ger någon ledtråd. De forskningar som bedrivits i Tyskland ger dock vid handen att ursprunget är det uråldriga germanska personnamnet Everhard — som är den lågtyska formen av högtyskans Eberhard. Genitivformen Everhardes har så småningom genom stavelsebortfall — en i språkutvecklingen mycket vanlig företeelse — kommit att förkortas till Everdes, vilken form man finner under 1400- och 1500-talen. Som exempel kan nämnas en Hans Everdes som finns registrerad 1454.¹⁰

Genom fortsatt stavelsebortfall har sedan, framemot slutet av 1400-talet eller förra delen av 1500-talet, Everdes förkortats till Evers. Sålunda finner vi en Lütke Evers i Itzehoe år 1568, Titke Evers i Gross-Flottbek 1590 och Hinrich Evers i Neumünster 1606, samtliga i Holstein. Mest känd bland dessa tidiga bärare av namnet är träsnidaren Tönnies Evers d. y., som på 1580-talet utförde de berömda skulpturerna och övriga träsniderierna i rådhuset och i Aegidienkirche i Lübeck.

Tilläggas kan att namnet Sivers (se ovan) genomgått en alldeles likartad utveckling som Evers. Det underliggande personnamnet är här det urgamla Siegfried, vilket under århundradenas lopp förkortats till Sivert (Lübeck 1321) och sedan bildat familjenamnet Siverdes (Husum, Holstein, 1563). Efter stavelsebortfall har så den slutliga formen Sivers uppstått.¹¹

Och så till sist: den rätta stavningen av namnen Evers och Sivers är med enkelt v. Stavningen med w, som man ibland kan stöta på i Sverige — och undantagsvis också i Tyskland — är ett sentida påfund och utvecklingshistoriskt alltså felaktigt. F. ö. hör inte alla som bär namnet Evers här i Sverige till samma släkt. Ända fram till början av detta sekel var borgerliga namn inte skyddade i lag och kunde alltså tagas fritt.

⁹ E. Schröder, *Deutsche Namenkunde*, Göttingen 1944, s. 142.

¹⁰ H. Bahlow, a. a., s. 157.

¹¹ A. a., s. 450.

